

POSTPLAATS
HERENSTRA.
Sooor
DER
graf

Handleiding voor onderzoek en duiding
van begraafplaatsen

Inhoud

Ten geleide	7
Handleiding voor onderzoek	9
0 Inleiding	11
0.1 Leeswijzer	11
1 Bezint eer gij begint	13
1.1 Monumentale status van de begraafplaats	14
1.1.1 Aanvullende informatie	15
1.2 Regels voor begraafplaatsen	15
1.2.1 Aanvullende informatie	16
1.3 Begraafplaatsbeleid	16
1.4 Geschiedenis van begraven en begraafplaatsen	17
1.4.1 Aanvullende informatie	18
1.5 Bibliografie	18
2 Stijl en inrichting	20
2.1 De begraafplaats in zijn omgeving	21
2.2 Stichting en inrichting van de begraafplaats	22
2.3 Inrichtingselementen	24
2.3.1 Hoogteverschil, water en groen	24
2.3.2 Paden	25
2.3.3 Gebouwen, poorten, (urnen)muren	26
2.3.4 Typering en ontwikkeling grafvelden	28
2.3.5 Klokkenstoel, kunst, meubilair	29
2.4 Aanvullende informatie	29
2.5 Bibliografie	29
3 Ecologie	31
3.1 Inleiding	31
3.2 Flora	32
3.2.1 Bomen & heesters	32
3.2.2 Planten & kruiden	32
3.2.3 Mossen en Korstmossen	32
3.2.4 Informatiebronnen over flora	33
3.2.5 Aanvullende informatie	33
3.3 Fauna	34
3.3.1 Zoogdieren	34
3.3.2 Vogels	34
3.3.3 Reptielen & Amfibieën en Vissen	34
3.3.4 Libellen, vlinders en andere insecten	34
3.3.5 Informatiebronnen over fauna	35
3.3.6 Aanvullende informatie	35
3.4 Bibliografie	36

4	Materiaal, vormgeving en stijl van grafmonumenten	37
4.0.1	<i>Ouderdom</i>	37
4.0.2	<i>Materiaal</i>	37
4.0.3	<i>Vormgeving</i>	38
4.0.4	<i>Symboliek</i>	38
4.0.5	<i>Oorlogsgraven</i>	38
4.0.6	<i>Informatiebronnen over materiaal, vormgeving en stijl van grafmonumenten</i>	39
4.0.7	<i>Aanvullende informatie</i>	39
4.1	<i>Bibliografie</i>	40
5	Tekst op een graf	41
5.1	Wie, waar en wanneer?	41
5.2	Over de doden niets dan goeds	42
5.2.1	<i>Poëzie</i>	42
5.2.2	<i>Aanvullende informatie</i>	42
5.3	<i>Bibliografie</i>	43
6	De overleden persoon: wie was hij of zij?	44
6.1	Genealogisch onderzoek	44
6.1.1	<i>Aanvullende informatie</i>	45
6.2	Het leven van de persoon	45
6.2.1	<i>Aanvullende informatie</i>	46
6.3	Overlijden	46
6.3.1	<i>Aanvullende informatie</i>	46
6.4	Juridische aspecten	46
6.4.1	<i>Aanvullende informatie</i>	47
6.5	<i>Bibliografie</i>	47
7	Gebruik en beleving van een begraafplaats	48
7.0.1	<i>In gesprek met bezoekers</i>	48
7.1	De begraafplaats als herdenkingsplek	49
7.1.1	<i>Individueel herdenken</i>	49
7.1.2	<i>Collectief herdenken</i>	49
7.2	De begraafplaats als wandel- of rustgebied	50
7.3	De begraafplaats als decor voor activiteiten	50
8	Nieuwe mogelijkheden voor gebruik en beleving	52
8.1	De begraafplaats als herdenkingsplek	52
8.1.1	<i>Aanvullende informatie</i>	53
8.2	De begraafplaats als wandel- of rustgebied	53
8.2.1	<i>Aanvullende informatie</i>	53
8.3	De begraafplaats als decor voor activiteiten	53
8.4	Gebouwen	54
8.4.1	<i>Aanvullende informatie</i>	54
8.5	De grens van de redelijkheid	54
8.6	<i>Bibliografie</i>	55

Handleiding voor duiding	57
9 Inleiding	58
9.1 Leeswijzer	59
10 Oude dorpskerkhoven	60
10.1 Geschiedenis	60
10.2 Aantallen en spreiding in het noorden	61
10.3 Typerende elementen	62
11 Joodse begraafplaatsen	64
11.1 Geschiedenis	64
11.2 Aantallen en spreiding in het noorden	65
11.3 Typerende elementen	65
12 Gemeentelijke begraafplaatsen	67
12.1 Geschiedenis	67
12.2 Aantallen en spreiding in het noorden	68
12.3 Typerende elementen	68
13 Privébegraafplaatsen	70
13.1 Geschiedenis	70
13.2 Aantallen en spreiding in het noorden	71
13.3 Typerende elementen	71
14 Katholieke begraafplaatsen	73
14.1 Geschiedenis	73
14.2 Aantallen en spreiding in het noorden	74
14.3 Typerende elementen	74
15 Het herkennen van het bijzondere	76
15.1 Kijken	76
15.2 Lezen	77
15.3 Onderzoeken	77
15.4 Bibliografie	79

Ten geleide

Deze handleiding voor onderzoek en duiding van begraafplaatsen is geschreven door studenten van de Rijksuniversiteit Groningen in opdracht van het project Noordergraf. Binnen dit project worden instrumenten en diensten ontwikkeld waarmee het beheer en onderhoud van begraafplaatsen kan worden gestimuleerd en verbeterd.

De handleiding voor onderzoek werd samengesteld door de studenten Petra Hurkmans en Michaël van der Meulen (beiden studenten Landschapsgeschiedenis) en Geande Kleinjan (studente Nederlands). De handleiding voor duiding werd geschreven door Theo Delfstra (student Landschapsgeschiedenis). Hulp en advies werd verkregen van Leon Bok (specialist funerair erfgoed, Bureau Funeraire Adviezen) en Theo Spek (hoogleraar Landschapsgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen). De eindredactie berustte bij Bart Ramakers (hoogleraar Oudere Nederlandse Letterkunde, Rijksuniversiteit Groningen, en voorzitter van de stuurgroep Noordergraf).

Deze handleiding voor onderzoek en duiding is het instrument van het project waarmee begraafplaatsen door zowel professionele als amateuronderzoekers kunnen worden onderzocht en op hun betekenis en waarde kunnen worden beoordeeld. Met de uitkomsten kunnen betrokkenen, zoals eigenaars, beleidsmakers, beheerders, omwonenden en vrijwilligers, goed beargumenteerde keuzes maken bij het bepalen van beleid, beheer, onderhoud, restauratie en het gebruik van de begraafplaatsen.

De noodzaak van deze handleiding komt voort uit de tendens dat de cultuur rond sterven en begraven snel en ingrijpend verandert. Er wordt in Nederland steeds minder begraven en steeds meer gecremeerd. Omdat begraafplaatsen hun belangrijkste inkomsten halen uit de verkoop van graven, nemen de inkomsten door toename van crematie af. Eigenaren overwegen verkoop of sluiting, waardoor monumentale graven vervallen en landschappelijk en ecologisch waardevolle elementen verdwijnen.

Beheer van bestaande elementen en nieuwe ontwikkelingen op begraafplaatsen vragen om gefundeerde besluiten zodat zorgvuldig kan worden omgegaan met de cultuurhistorische waarden op een begraafplaats. Hiervoor dient een goede afweging te worden gemaakt van wat wel en niet behouden moet blijven, welke onderdelen (extra) onderhoud en eventueel restauratie behoeven. Daarvoor is onderzoek, inventarisatie en duiding nodig, en vergelijking met andere graven en begraafplaatsen. Pas daarna kunnen keuzes worden gemaakt hoe met cultuurhistorische waarden op de begraafplaats moet worden omgegaan.

In deze handleiding wordt bewust het woord 'duiden' gebruikt en niet 'waarderen'. Dit om de suggestie te vermijden dat deze handleiding bedoeld is om te komen tot een relatieve waardebeoordeling van graven en grafmonumenten, met het oog op ruiming en herinrichting. Het gaat de samenstellers bovenal om duiding, om het geven van betekenis. Uiteraard kunnen de resultaten van die duiding aanleiding geven tot zo'n relatieve waardering en daaraan te verbinden beleid.

Deze handleiding is werk in uitvoering. De samenstellers nodigen de gebruikers ervan uit suggesties te doen voor verbetering en aanvulling.

Handleiding voor onderzoek

Inleiding

Dit eerste deel van de handleiding voor onderzoek en duiding van begraafplaatsen biedt handvatten voor het doen van onderzoek naar begraafplaatsen. Onder onderzoek wordt verstaan het verzamelen van kennis en informatie over begraafplaatsen en het eventueel verwerken daarvan in een artikel, een bezoekersgids of een beleidsdocument. Uitgelegd wordt over welke aspecten kennis en informatie verzameld kan worden en waar en hoe die kennis en informatie te vinden is.

In deze handleiding wordt onder een begraafplaats een terrein verstaan dat geschikt is gemaakt voor het begraven van overleden personen. Op een begraafplaats worden ook urnen met as van gecremeerde lichamen begraven of in muren geplaatst en/of gedenkplaatsen ingericht voor overledenen. Vlak bij of op de begraafplaats bevindt zich meestal een kerk of aula met begroetings- of afscheidsruimte waar de laatste eer bewezen wordt aan de overledene vlak voor de eigenlijke begrafenis.

Het gaat in deze handleiding over gemeentelijke en bijzondere begraafplaatsen die zijn aangelegd vanaf de Middeleeuwen. Onder bijzondere begraafplaatsen vallen de begraafplaatsen die eigendom zijn van kerkgenootschappen, stichtingen, kloosters, gevangenis- en particulieren. Als er in deze handleiding 'begraafplaats' wordt genoemd, kan dat zowel op een gemeentelijke als op een bijzondere begraafplaats slaan.

De exploitant van de begraafplaats wordt in deze handleiding de 'begraafplaatsbeheerder' genoemd. Dat kan zowel de eigenaar, beheerder, beleidsadviseur, grafadministrateur als de onderhoudsmedewerker zijn. Bij een gemeente kan de instantie die over begraven gaat zowel de technische dienst als de afdeling burgerzaken c.q. publieke zaken zijn.

Leeswijzer

Het beheer van een begraafplaats kent verschillende aspecten. In elk hoofdstuk wordt een ander aspect behandeld. Dit heeft als doel de informatie overzichtelijk te houden en mag geenszins de indruk wekken dat de aspecten los van elkaar staan. Alle aspecten dragen samen bij aan de betekenis en waarde die een begraafplaats heeft. Met enige regelmaat wordt bij de behandeling van een aspect dan ook vooruit- of terugverwezen naar een ander hoofdstuk.

Ieder hoofdstuk is op eenzelfde manier opgebouwd, namelijk rondom een lijst onderzoeksvragen. De vragen staan telkens in de linker kolom van een tabel. Daarachter, in de rechter kolom, wordt verwezen naar de bronnen: de databanken, publicaties of archieven waar de antwoorden te vinden zijn. De bronnen zijn verkort weergegeven. Dat wil zeggen dat er in het geval van een gedrukte publicatie, zoals een boek of een brochure, slechts de auteur en het jaartal van de publicatie genoemd worden. In het geval van websites wordt de naam van de site verkort weergegeven. Aan het eind van ieder hoofdstuk staan in de bibliografie de bronnen nog eens vermeld, dit keer volledig. Let er bij de bibliografie op dat eerst alle gedrukte publicaties vermeld worden, daarna pas alle websites. Voor sommige

vragen geldt, dat het antwoord niet zozeer in een bron gezocht moet worden, maar met eigen ogen vastgesteld kan worden. In dat geval staat er 'eigen observatie' in de tweede kolom van de tabel.

In hoofdstuk 1 wordt algemene informatie gegeven die van belang is bij het doen van onderzoek naar begraafplaatsen. Er worden tips en aandachtspunten genoemd, die soms zo vanzelfsprekend zijn, dat ze makkelijk vergeten worden. In hoofdstuk 2 worden de stijl en de inrichting van de begraafplaats behandeld. Het volgende hoofdstuk 3, over ecologie, hangt hier nauw mee samen, door de invloed die flora en fauna hebben op de inrichting van een begraafplaats.

In de volgende twee hoofdstukken komen de grafmonumenten aan bod. In hoofdstuk 4 staan materiaal, stijl en vormgeving van het graf centraal, terwijl hoofdstuk 5 over de tekst op het grafmonument gaat. Hoofdstuk 6 bouwt voort op de informatie uit hoofdstuk 5 door een inleiding te geven in genealogisch onderzoek naar de mensen die op een begraafplaats begraven liggen.

In de laatste twee hoofdstukken worden alle voorgaande hoofdstukken relevant door inzicht te geven in de huidige staat van gebruik en beleving van de begraafplaats (hoofdstuk 7) en de eventuele uitbreidingsmogelijkheden van gebruik en beleving van de begraafplaats (hoofdstuk 8).

1

Bezint eer gij begint

Voordat begonnen wordt een begraafplaats te onderzoeken en te duiden is het aan te raden eerst te controleren of dit mogelijk al is gebeurd. Deze controle kan allereerst worden uitgevoerd door het raadplegen van internet, bijvoorbeeld via de site van de begraafplaats of een plaatselijke historische vereniging. Levert dit niets op, dan kan de begraafplaatsbeheerder of de plaatselijke bibliotheek over de nodige informatie beschikken.

Over diverse grote begraafplaatsen in steden zijn boeken geschreven. Bijvoorbeeld begraafplaats Ter Navolging te Scheveningen, Crooswijk te Rotterdam en Moscowa te Arnhem. Dit soort boeken kunnen als inspiratiebron dienen bij onderzoek naar begraafplaatsen.

Vraag	Bron
Waar is een beschrijving te vinden van de (grotere) bekende begraafplaatsen?	Wikipedia
Heeft de begraafplaats een website?	Google
Wie is de eigenaar van de begraafplaats?	Website begraafplaats
	Website gemeente
	Kadasterdata
Wie is de beheerder van de begraafplaats?	Website begraafplaats
	Website gemeente
	Informeren bij eigenaar

Betreft het een algemene begraafplaats (beheerd door de gemeente) of een particuliere begraafplaats?	Begraafplaatsbeheerder
	Informatiebord op begraafplaats
	Een medebezoeker
Welke speciale gebruiken zijn er op een Joodse begraafplaats?	Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap
Hoe onderscheidt een Islamitische begraafplaats of grafveld zich van een algemene begraafplaats of grafveld?	Lassurance
Bestaan er publicaties van of over de begraafplaats?	Google
	Begraafplaatsbeheerder
Wordt er op de begraafplaats al onderzoek gedaan naar historische waarden?	Begraafplaatsbeheerder
	Plaatselijke historische vereniging
Zijn vrijwilligers op de begraafplaats actief?	Begraafplaatsbeheerder
	Plaatselijke historische vereniging

1.1 Monumentale status van de begraafplaats

In sommige gevallen is een begraafplaats al tot op zekere hoogte onderzocht en geduid, omdat ze de status van een rijks- of gemeentelijk monument heeft. Vanwege een dergelijke status is het de eigenaar niet toegestaan de begraafplaats te ruimen, maar de eisen die aan de bescherming gesteld worden verschillen per (soort) monument.

Bureau Funeraire Adviezen heeft daarom in 2003 al een Plan tot Instandhouding en Ontwikkeling van Beschermden Begraafplaatsen (PIOBB) geschreven. Het PIOBB moet aan begraafplaatseigenaren duidelijk maken waar de dagelijkse praktijk van het begraven wringt met de monumentale status van een begraafplaats en tegelijk wil het inzicht geven in hoe met dat verschil om te gaan.

Wanneer er al een PIOBB voor de begraafplaats ligt, is een groot deel van de kennis die in deze handleiding wordt verschaft reeds voorhanden. Het is echter geen regel dat voor een monumentale begraafplaats ook een PIOBB wordt opgesteld. In dat geval is het de taak van de eigenaar en beheerder van de begraafplaats om beleid te formuleren. Het is daarom van belang om op de hoogte te zijn van de mogelijke monumentale status van de begraafplaats in kwestie.

Vraag	Bron
Waar is algemene informatie te vinden over de monumentenstatus (en de gevolgen hiervan) van begraafplaatsen?	Bok 2004
	RDMZ 2003
	RDMZ 2005
	Terebinth 2003
	Wille 2004, p. 129-137
Is de begraafplaats geheel of gedeeltelijk als monument aangewezen door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)?	Atlas leefomgeving
	Beeldbank RCE
	Erfgoedfoto
	Rijksmonumenten

Heeft de gemeente een deel van de begraafplaats of de gehele begraafplaats als monument aangewezen?	Gemeentelijk archief: Gemeenteraadsbesluit, Collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Website begraafplaats
Is voor de begraafplaats een PIOBB opgesteld?	Gemeentelijk archief: Gemeenteraadsbesluit, Collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
Indien een PIOBB ontbreekt: is er beleid vastgesteld hoe met de erfgoed- en andere waarden op de begraafplaats wordt omgegaan?	Gemeentelijk archief: Gemeenteraadsbesluit, Collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Website begraafplaats

1.1.1 Aanvullende informatie

- Adviezen over en onderzoek naar begraafplaatsen: Bureau Funeraire Adviezen en Bureau Funeralia.

1.2 Regels voor begraafplaatsen

In de Wet op de Lijkbezorging zijn bindende voorschriften omtrent begraven en cremieren opgenomen. De Wet op de Lijkbezorging is in 1991 vastgesteld en het laatst herzien in 2010. Hierbij hoort het Besluit op de Lijkbezorging uit 1997.

Het uitgangspunt van de wet is dat er ordentelijk met het stoffelijk overschot van een overledene wordt omgegaan. Vastgelegd is bijvoorbeeld binnen welke termijn een overledene moet worden begraven, wie de lijkschouwing mag uitvoeren, dat overledenen moeten worden begraven op een begraafplaats en dat elke gemeente een eigen begraafplaats dient te hebben. In het Besluit op de Lijkbezorging staan o.a. de technische voorschriften voor begraven en cremieren.

Een nabestaande koopt slechts een 'recht op begraven', in de Wet op de Lijkbezorging een 'uitsluitend recht' genoemd. De nabestaande met dit recht heet rechthebbende en mag bepalen wie er in het graf wordt begraven. Een grafrecht wordt voor bepaalde of onbepaalde tijd uitgegeven. Een voor bepaalde tijd uitgegeven graf kan bij afloop van de graftermijn op verzoek van de rechthebbende met een bepaalde periode worden verlengd.

Voor het behoud van funerair erfgoed is het van belang om te weten wie de eigenaar van het grafmonument is. Zolang de graftermijn van het graf nog niet is verlopen, blijft het grafmonument eigendom van degene die het heeft gekocht: de rechthebbende. Indien het grafrecht echter is verlopen, wordt de eigenaar van de begraafplaats de rechthebbende van het graf. Deze kan dan met het grafmonument doen wat hij wil.

Naast regelgeving in de wet zijn er verordeningen (lokale wetten) en reglementen (kerk) waarin duidelijk is vastgelegd wat de afspraken over een graf zijn tussen de begraafplaats en de gebruikers. De afspraken uit de verordening en de reglementen die geldig waren op de datum van uitgifte van het graf blijven geldig. Verder zijn er aanvullende regels voor de maten en materialen van grafmonumenten en urnenvoorzieningen.

Iedere gemeente en iedere kerk stelt zelf een verordening c.q. reglement en aanvullende regels voor de maten en materialen op en vast. Deze kunnen dus per gemeente en per bijzondere begraafplaats verschillend zijn. In de modelverordening van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) en het Modelreglement beheer Protestantse begraafplaats van de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer (VKB) is het artikel 26 'Lijst' opgenomen. Hierin staat dat de begraafplaatsbeheerder een lijst bijhoudt van aanwezige historische graven en dat voor ruiming moet worden gekeken of er graven op de lijst moeten worden geplaatst.

Vraag	Bron
Wat houden de Wet en het Besluit op de Lijkbezorging in?	Wet op de lijkbezorging
	Besluit op de lijkbezorging
Wat staat er in de Beheersverordening van de begraafplaats?	Lokale wet- en regelgeving
	Website begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
Op welke website staat het Reglement van de begraafplaats?	Website bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
Is een lijst historische graven opgenomen?	Website gemeente
	Website bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
Wat zijn de aanvullende regels voor graven en asvoorzieningen?	Lokale wet- en regelgeving
	Website gemeente
	Website bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder

1.2.1 Aanvullende informatie

- Beleidsrichtlijnen en handvatten voor beleidsmakers van begraafplaatsen: Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- Juridisch advies over alles wat bij begraven en begraafplaatsen komt kijken: Juridisch advies.

1.3 Begraafplaatsbeleid

Een begraafplaatseigenaar kan, naast de verordening en de regels voor begraven, aanvullend beleid ontwikkelen ten aanzien van de begraafplaats en begraven in het algemeen. Om een indruk te krijgen zijn voorbeelden gegeven in het kader.

Begraafplaatsbeleid houdt in dat de volgende keuzes gemaakt moeten worden:

- Welke begraafplaatsen moeten behouden blijven?
- Wie worden er op de begraafplaats begraven?
- Welke termijnen van grafuitgifte worden aangehouden?
- Welke voorzieningen worden aangeboden?
- Hoe moet de begraafplaats ingericht worden?
- Welk onderhoudsniveau is vereist op de locatie?
- Worden de graven wel of niet geruimd?
- Zijn er nieuwe graven nodig en zo ja, moeten deze op de begraafplaats (door inbreiding) of door een uitbreiding gerealiseerd worden?
- Welke erfgoed- en andere waarden zijn er en moeten deze behouden en/of hersteld worden?
- Moet begraven kostendekkend zijn?
- Welke regels zijn er voor begraven op eigen terrein?

Een gemeente of (kerkelijke) instelling kan een beleidsdocument zoals een visie of notitie hebben vastgesteld over begraven en/of de begraafplaatsen. Hierin kan zijn opgenomen hoe de begraafplaatsbeheerder met historische en ecologische waarden op de begraafplaats omgaat. Er kan bijvoorbeeld een inrichtingsvisie zijn opgesteld waarin staat hoe uitbreidingen c.q. renovaties moeten worden uitgevoerd, waarbij rekening is gehouden met de genoemde waarden.

Vraag	Bron
Waar zijn beleidsnotities en regels te vinden van de begraafplaatsen en het begraven c.q. cremen?	Website begraafplaats
	Website gemeente
	Begraafplaatsbeheerder

1.4 Geschiedenis van begraven en begraafplaatsen

Soms helpt kennis van de geschiedenis om meer inzicht te krijgen in de achtergrond van de keuzes die in de loop van de tijd zijn gemaakt ten aanzien van begraven en begraafplaatsen. Deze paragraaf vertelt kort een stukje geschiedenis en verwijst naar bronnen waar meer informatie te vinden is.

Vanaf de middeleeuwen werden overledenen begraven in de gewijde grond in en rondom de kerk: het kerkhof. Cremeren was verboden vanwege het geloof in de opstanding uit de dood met ziel en lichaam.

Om hygiënische redenen mocht als gevolg van een Koninklijk Besluit uit 1827 niet meer worden begraven in en rondom de kerk, maar diende elke plaats met meer dan duizend inwoners vóór 1829 buiten de bebouwde kom een begraafplaats aan te leggen. Tevens werden wettelijk voorschriften voor een optimale hygiënische lijkontbinding opgesteld, zoals minimaal dertig centimeter ruimte tussen de graven, voldoende drooglegging door terreinophoging en een minimale afstand tot bebouwing. Verder werd herbegraven toegestaan, waardoor het mogelijk werd graven van het kerkhof te verplaatsen naar de nieuwe

begraafplaatsen. Ook kon een ieder op eigen grond een begraafplaats aanleggen, zoals een kerkgenootschap, klooster, familie of gevangenis.

De Begrafeniswet ('Wet tot vaststelling van bepalingen betreffende het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisregten') werd in 1869 van kracht. De Begrafeniswet had tot doel om de volksgezondheid te beschermen en de openbare orde te handhaven. Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond belangstelling voor crematie omdat crematie minder ruimte in beslag neemt en hygiënischer is dan begraven. In 1914 vond de eerste crematie plaats in Nederland. Sinds de overheid in 1955 de Begrafeniswet verving door de Wet op de Lijkbezorging is crematie wettelijk toegestaan.

Vraag	Bron
Waar is informatie te vinden over de geschiedenis van begraven en begraafplaatsen?	Breuker 1991
	Cappers 2002
	Cappers 2012
	Cock 2006a
	Cock 2006b
	Geuze 1987
	Kok 1970
	Sorgdrager 1993

1.4.1 Aanvullende informatie

- Informatie over funerair erfgoed in Nederland: stichting Dodenakkers en stichting Terebinth.
- Informatieve site over begraven: Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen.

1.5 Bibliografie

Bok 2003: L. Bok, Y. Attema, *Begraafplaatsen als Cultuurbezit*. Den Haag: SDU Uitgevers (2003).

Breuker 1991: J.R. Breuker, W.A.B. van der Sanden, V.T. van Vilsteren, *Zorg voor de doden, Vijfduizend jaar begraven in Drenthe*. Assen (1991).

Cappers 2002: W. Cappers, *Doodse dingen, Funeraire cultuur in landschappelijk verband, Uitvaartcultuur in Nederland van prehistorie tot heden*. Rotterdam: De Terebinth (2002).

Cappers 2012: W. Cappers, *Aan deze zijde van de dood*. Arnhem: eigen uitgave (2012).

Cock 2006a: L. de Cock, *Geschiedenis van de dood, Rituelen en gewoonten in Europa*. Kampen: Uitgeverij ten Have (2006).

Cock 2006b: L. de Cock, *Geschiedenis van de dood, Begraafplaatsen in Europa*. Kampen: Uitgeverij ten Have (2006).

Geuze 1987: A. Geuze, A. Guinee, *Vormgevingsaspecten voor de Nederlandse begraafplaats*. Wageningen: Doctoraal onderzoek Tuin- en landschapsarchitectuur Landbouwuniversiteit (1987).

Kok 1970: H.L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*. Utrecht: De Tijdstroom (1970).

RDMZ 2003: *Plan voor instandhouding en ontwikkeling van beschermde begraafplaatsen, Verantwoord omgaan met funerair erfgoed: een methode*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg (2003).

RDMZ 2005: Folder nummer 6, *Beheer en onderhoud van monumentale begraafplaatsen*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg (2005).

Sorgdrager 1993: B. Sorgdrager, R.J. Spruit, *Landschappen van de dood*. Den Haag: VNG (1993).

Wille 2004: Ada Wille, *De laatste tuin, Informatie en inspiratie bij ontwerp en beheer van begraafplaatsen*. Utrecht: Voorlichtingscentrum Natuursteen (2004).

Websites

Atlas leefomgeving - www.atlasleefomgeving.nl

Beeldbank RCE - www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Besluit op de lijkbezorging - <http://wetten.overheid.nl/BWBR0009080/2013-01-01>

Bureau Funeralia - www.bureau-funeralia.nl

Bureau Funeraire Adviezen - www.funerair.nl

Erfgoedfoto - www.erfgoedfoto.nl

Juridisch advies - <https://www.uitvaart.nl/vraag-een-expert/juridisch-advies>

Kadasterdata - www.kadasterdata.nl

Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen - www.begraafplaatsen.nl

Lassurance - www.lassurance.nl

Lokale wet- en regelgeving - <https://lokaleregelgeving.overheid.nl/zoeken>

Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap - <https://www.nik.nl/2012/01/de-zorg-voor-joodse-begraafplaatsen/>

Rijksmonumenten - www.rijksmonumenten.nl

Stichting Dodenakkers - www.dodenakkers.nl

Stichting Terebinth - www.terebinth.nl

Vereniging van Nederlandse Gemeenten - www.VNG.nl

Wet op de lijkbezorging - <http://wetten.overheid.nl/BWBR0005009/2015-07-01>

2

Stijl en inrichting

Dit hoofdstuk geeft richtlijnen voor onderzoek naar de architectonische vormgeving en landschappelijke inrichting van een begraafplaats. Een begraafplaats is opgebouwd uit ruimtelijke elementen zoals paden, waterpartijen, grafvelden, beplanting en gebouwen met een eigen functie, vorm, stijl en sfeer. Ook kunnen begraafplaatsen opgehoogd zijn, wat voor een extra ruimtelijke dimensie zorgt.

Opvattingen over begraven en cremeren zijn aan verandering onderhevig en zijn bepalend geweest voor de locatie en de vormgeving van de begraafplaatsen. Kennis over de ontwikkelingsgeschiedenis van een begraafplaats is daarom van belang om de ligging en inrichting op waarde te beoordelen.

Het onderzoek naar de inrichting start met een bezoek aan de begraafplaats en het bestuderen van huidig en ouder (topografisch) kaartmateriaal. Bij een begraafplaatsbezoek is het handig om foto's te maken zodat deze bij verder bureauonderzoek geraadpleegd kunnen worden.

Aan de hand van de uitleg in onderstaande paragrafen en de voorgestelde onderzoeksvragen kan informatie worden verzameld over de achtergrond van de stichting en inrichting van de begraafplaats en haar mogelijke in- en uitbreidingen.

Aanbevolen wordt om bij het uitvoeren van archiefonderzoek naar bijvoorbeeld ontwerp of beheers- en legesverordeningen meerdere onderzoeksvragen te bundelen.

2.1 De begraafplaats in zijn omgeving

Om een goed beeld te krijgen van de ligging en ontwikkeling van de begraafplaats kunnen topografische kaarten van zowel voor als na een in- of uitbreiding met elkaar worden vergeleken. Een handig digitaal hulpmiddel hiervoor is het Geografisch Informatiesysteem (GIS). In een GIS-programma kunnen digitale kaarten uit verschillende perioden en met verschillende informatie over elkaar heen worden gelegd. Op dezelfde wijze kan de bodem en de hoogteligging van de omgeving én van de begraafplaats worden bestudeerd.

De ligging van de begraafplaats ten opzichte van de bebouwde omgeving kan in de loop van de tijd veranderen. Nederzettingen kunnen uitbreiden of verdwijnen (o.a. door verplaatsing). Een begraafplaats kan op de locatie aanwezig blijven, maar ook begraafplaatsen worden wel eens verplaatst.

Een begraafplaats kan zijn aangelegd als onderdeel van een groter gebied, zoals een aangrenzende woonwijk. Mogelijk verwijst het ontwerp van de begraafplaats naar de vroegere landschapsopbouw of kavelstructuur. Een (korte) landschapsanalyse kan hierbij nuttig blijken.

Vraag	Bron
Werd de begraafplaats aangelegd binnen of buiten de bebouwde kom en waar ligt deze nu?	Historische topografische kaarten
	Historische kadastrale kaarten
	Historische luchtfoto's
Was de aanleg van de begraafplaats onderdeel van de (stedenbouwkundige) inrichting van de aanleg van de nederzetting?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies, ontwerp-tekening wijk/ begraafplaats
	Archief bijzondere begraafplaats
	Zie bronnen in paragraaf 2.2
Wat is de hoogteligging van de begraafplaats ten opzichte van de omgeving?	Actuele hoogtekaart (AHN)
Wat is de bodemgesteldheid en grondwaterstand van de begraafplaats ten opzichte van de omgeving?	Bodemkaart (inclusief grondwaterstand)
	Onderzoek d.m.v. grondboringen en peilbuizen
Hoe kan het omringende landschap van de begraafplaats worden getypeerd?	Barends 2010
	Landschapsanalyse
Welke landschappelijke kenmerken van het omringende landschap zijn als karakteristiek op de begraafplaats terug te vinden?	Eigen observatie
Wat is de oorspronkelijke visuele scheiding met de omgeving? Is die in de loop van de tijd gewijzigd?	Beeldbank
	Erfgoedfoto
	Historische vereniging
	Herinnering bewoners, bezoekers
	Historische luchtfoto's

2.2 Stichting en inrichting van de begraafplaats

Vanaf het Koninklijk Besluit van 1827 dienden nederzettingen met meer dan duizend inwoners een begraafplaats aan te leggen buiten de bebouwde kom. Kort na die datum werden daarom veel nieuwe begraafplaatsen aangelegd. Vanaf 1869 bepaalde de Begrafeniswet dat een afstand van vijftig meter tot de bebouwing diende te worden aangehouden. Vanaf ongeveer 1985 is een bepaling opgenomen in de Wet op de Ruimtelijke Ordening en adviseert de inspectie voor de milieuhygiëne om bij aanleg of uitbreiding van een begraafplaats minimaal een afstand van twintig meter tot woningen aan te houden.

Voor een goede lijkvertering dient het bodemmateriaal een groot luchthoudend poriënvolume te bevatten en een drooglegging te hebben van ten minste dertig centimeter boven de gemiddelde grondwaterstand (GHG). Voor de locatiekeuze waren deze technische voorwaarden zeer belangrijk, want indien de grond niet aan de eisen voldeed waren (mechanische) ontwatering of (dure) ophoging noodzakelijk.

Vanaf 1827 zijn voor de grotere nieuwe begraafplaatsen ontwerpen gemaakt door diverse ontwerpers, van wie de meest bekende Zocher, Springer, Roodbaard, Copijn en Ruijs zijn. Over het algemeen zijn over deze begraafplaatsen of ontwerpers boeken geschreven of is er informatie te vinden op internet. Minder bekend, veelal anoniem, maar verantwoordelijk voor het leeuwendeel van de ontwerpen, zijn plaatselijke (gemeentelijke) ontwerpers.

Het verschilt van gemeente tot gemeente hoe met ontwerptekeningen van begraafplaatsen is omgegaan. In veel gemeenten is vaak geen ontwerp meer voorhanden maar slechts een plattegrond met de indeling van de graven.

De inrichting en de omvang van de begraafplaats zijn afhankelijk van de grootte en de te verwachten ontwikkeling van de nederzetting (aantal te begraven personen), tijdgeest, geloofsovertuiging, wet- en regelgeving, sociale gelaagdheid, kunststromingen, het beschikbare budget, de beschikbaarheid en de technische mogelijkheden van terreinen.

Vraag	Bron
Wanneer is de begraafplaats aangelegd?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Grafadministratie: tijdstip eerst uitgegeven graf
	Begraafplaatsbeheerder
	Beeldbank
	Plaatselijke historische literatuur
	Plaatselijke historische vereniging
	Krantenartikelen
	Historische topografische kaarten
	Historische luchtfoto's
	Historische kadastrale kaarten

Stijl en inrichting

Wie was de opdrachtgever, ontwerper en uitvoerder?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Plaatselijk historische literatuur
Welke levensbeschouwelijke, maatschappelijke, economische en culturele uitgangspunten lagen aan de aanleg ten grondslag?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Plaatselijk historische literatuur
	Herinnering bewoners, bezoekers
Hebben de levensbeschouwelijke, maatschappelijke, economische en culturele uitgangspunten gevolgen gehad voor de locatie en het ontwerp?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Plaatselijke historische literatuur
	Herinnering bewoners, bezoekers
Is een ontwerp tekening aanwezig?	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Plaatselijke historische literatuur
Hoe is de inrichting van de begraafplaats te typeren?	Wille 2004, p. 54-55.
	Stokroos 2015, p. 31-39; 70-88.
Is er sprake van een bepaalde sfeer, identiteit, stijl?	Vergelijk bovenstaande vragen over de uitgangspunten van het ontwerp met eigen observatie
Hebben er na aanleg uit- of inbreidingen plaatsgevonden en voor welke functie (begraven, urnen, herdenken)?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies, oude tekeningenkast
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Krantenartikelen
	Historische topografische kaarten
	Historische luchtfoto's
Hebben de uit- en inbreidingen een eigen sfeer, identiteit of stijl, of zijn deze passend bij het geheel?	Eigen observatie, geleid door bovenstaande vragen
	Voor welke vormen van begraven/ herdenken is de huidige begraafplaats ingericht? Denk aan bovengronds begraven, 1, 2 of 3 diep begraven, (kelders of zandgraven), urnenvoorzieningen, strooiveld?
	Website betreffende begraafplaats/gemeente: Beheersverordening, Regels voor graven, Legesverordening begraafplaatsen

2.3 Inrichtingselementen

Inrichtingselementen:

- Hoogteverschil
- Water
- Groen
- Pad
- Gebouw
- Poort
- Urnenmuur
- Grafveld
- Klokkenstoel
- Kunst
- Meubilair

Het ontwerp van de begraafplaats krijgt vorm, stijl en sfeer door gebruik van verschillende inrichtingselementen, die in het kader apart genoemd zijn. Deze paragraaf zoomt dieper in op deze elementen die samen het ontwerp van de begraafplaats vorm en karakter geven.

Belangrijk bij de inrichting van de begraafplaats zijn de functies van begraven en herdenken. Een begraafplaats dient met zijn ruimtelijke opbouw bij te dragen aan de verwerking van verdriet van nabestaanden en ruimte te bieden voor individuele wensen voor het grafmonument. De inrichting zorgt voor de verblijfskwaliteit en bereikbaarheid van de begraafplaats als geheel en van de grafmonumenten individueel. Het individuele graf(monument) moet passen binnen de begraafplaats als geheel. De begraafplaats vormt een eenheid als alle inrichtingselementen op elkaar zijn afgestemd.

2.3.1 Hoogteverschil, water en groen

Een begraafplaats wordt vaak afgeschermd van de omgeving. Dat kan met groen, zoals bomen, een haag of struiken, met water, zoals een gracht of greppel, of met een aarden wal of een houtwal.

De besloten ruimte die zo ontstaat wordt vormgegeven door het groen, samen met eventuele waterpartijen en hoogteverschillen. Ook het gebruikte materiaal en de aanplanting zorgen voor stijl en sfeer.

In deze paragraaf wordt het groen als inrichtingselement beschreven. Het gaat daarom slechts om de hoofdopzet van het aanwezige groen, de zogenaamde groenstructuur. In hoofdstuk 3 wordt in meer detail op het aanwezige groen op en rond begraafplaatsen ingegaan.

Vraag	Bron
Hoe is in het ontwerp gebruik gemaakt van hoogteverschillen?	Actuele hoogtekaart (AHN)
	Actuele inmeting door landmeter (hoogte)
	Eigen observatie
Hoe kan de groenstructuur worden beschreven?	Ontwerptekening, zie paragraaf 2.2
	Oldenburger 1995
	Begraafplaatsbeheerder: Groen- en boombeheerprogramma/actuele inmeting door landmeter
	Basisregistratie Grootsschalige Topografie (BGT)
	Luchtfoto's
	Eigen observatie
	Eigen interpretatie groenstructuur met behulp van antwoorden op groenstructuur onderzoeksvragen; eventueel inhuur adviesbureau
	Soort groen en ecologie, zie hoofdstuk 3
Zijn er waterpartijen/vijvers/sloten/(droge) greppels aanwezig en hoe zijn deze vorm gegeven?	Ontwerptekening, zie paragraaf 2.2
	Begraafplaatsbeheerder: Groen- en boombeheerprogramma/actuele inmeting door landmeter
	Basisregistratie Grootsschalige Topografie (BGT)
	Luchtfoto's
	Eigen observatie
Geven de hoogteverschillen, groenstructuur en waterpartijen of greppels/sloten en paden de begraafplaats een bepaalde sfeer, identiteit, stijl en hoe is deze te omschrijven?	Eigen interpretatie met behulp van antwoorden op bovengenoemde onderzoeksvragen

2.3.2 Paden

Paden zorgen voor de ontsluiting van de begraafplaats en voor de bereikbaarheid van de graven. Tevens kunnen ze een ruimtelijk-esthetische of landschappelijke waarde hebben.

In vroeger tijden werd soms weinig ruimte tussen de graven gelaten. Tegenwoordig wordt het delven van een graf machinaal uitgevoerd. Bij de aanleg van nieuwe begraafplaatsen wordt daarom standaard loop- en manoeuvreerruimte gecreëerd tussen de (rijen met) graven.

Paden kunnen uit veel verschillende materialen bestaan: zand, gras, halfverharding (schelpen, grind), elementverharding (klinkers, tegels) of asfalt met of zonder opsluiting.

Vorm, breedte en type materiaal van de paden zorgen voor een bepaalde stijl en sfeer.

Vraag	Bron
Hoe is de padenstructuur vormgegeven?	Ontwerptekening, zie paragraaf 2.2
	Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT)
	Luchtfoto's
Van welk materiaal zijn de paden?	Eigen observatie
Zijn de paden in de loop van de tijd gewijzigd, wat betreft ligging of materiaal?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies, oude tekeningenkast
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Beeldbank
	Erfgoedfoto
	Herinnering bewoners, bezoekers
	Historische topografische kaarten
Historische luchtfoto's	
Geven de paden de begraafplaats een bepaalde sfeer, identiteit, stijl?	Bovengenoemde antwoorden combineren met eigen observatie en eigen interpretatie
Sluit de sfeer die de paden oproepen aan bij de andere inrichtingselementen?	Bovengenoemde antwoorden combineren met eigen observatie en eigen interpretatie

2.3.3 Gebouwen, poorten, (urnen)muren

Het karakter van een begraafplaats wordt mede bepaald door de aanwezigheid en uitstraling van gebouwen, poorten en (urnen)muren.

De entree is zeer bepalend. Oude begraafplaatsen hebben vaak een monumentale entree met fraaie poorten met symboliek. Nieuwe poorten hebben geen symbolische waarde meer, maar zijn voornamelijk functioneel, bedoeld als afscheiding.

Op een begraafplaats kunnen verschillende gebouwen aanwezig zijn, zoals een aula, crematorium, mortuarium, dienstwoning, lijkenhuisje en een loods voor opslag van materialen. Sommige van deze gebouwen hebben hun oorspronkelijke functie verloren en worden nu bijvoorbeeld gebruikt als herdenkplaats. Meer over nieuwe functies voor gebouwen op een begraafplaats is te vinden in paragraaf 8.4.

Als bouwwerk kunnen ook urnenmuren, voorzieningen voor bovengronds begraven, muren als afscheiding rondom de begraafplaats, grondkeringen, etc. voorkomen.

Vraag	Bron
Wat voor gebouwen, poorten en muren zijn aanwezig (functie en uiterlijk)?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies, oude tekeningkasten: ontwerp gebouw, poort of muur
	Archief particuliere begraafplaatsen: ontwerp gebouw, poort of muur
	Eigen observatie
	Begraafplaatsbeheerder

Stijl en inrichting

Wanneer zijn deze gebouwen, poorten en muren gebouwd?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Erfgoedfoto
	Begraafplaatsbeheerder
	Beeldbank
	Plaatselijk historische literatuur
	Plaatselijk historische vereniging
	Herinnering bewoners, bezoekers
	Krantenartikelen
Historische luchtfoto's	
Wie was de opdrachtgever, ontwerper en uitvoerder?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies, begraafplaatsverordening
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Krantenartikelen
Plaatselijke historische literatuur	
In welke stijl zijn gebouwen, poorten en muren gebouwd?	Eigen observatie
	Bouwstijlen
	Vries 2007
Is symboliek terug te vinden in de inrichting en vormgeving?	Eigen observatie
	Wille 2004, p. 71
Is het uiterlijk of de functie van de gebouwen, poorten en muren in de loop van de tijd gewijzigd?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies, oude tekeningkasten: ontwerp gebouw
	Archief bijzondere begraafplaatsen: ontwerp gebouw, poort of muur
	Erfgoedfoto
	Begraafplaats beheerder
	Beeldbank
	Plaatselijke historische literatuur
	Plaatselijk historische vereniging
	Herinnering bewoners, bezoekers
	Krantenartikelen
Historische luchtfoto's	
Past de sfeer van de gebouwen, poorten en muren bij de andere inrichtingselementen?	Bovengenoemde antwoorden combineren met eigen observatie en eigen interpretatie

2.3.4 Typering en ontwikkeling grafvelden

De vormgeving en situering van grafvelden zegt iets over de ideeën over en inzichten in begraven in de betreffende tijd. Een bepaalde groepering van graven kan de sfeer op de begraafplaats mede bepalen.

De volgorde van uitgifte geeft de ruimtelijke geschiedenis van de begraafplaats weer. De indeling en ligging kan mogelijk iets zeggen over de status van de overledenen. In vroeger tijden werden bijvoorbeeld verschillende 'klassen' onderscheiden. Dit uitte zich op een begraafplaats in aparte grafvakken voor rijken en armen. Ook kwam het voor dat de imposante graven van voornamen aan de hoofdpaden lagen en de minder belangrijke personen verder van het hoofdpad begraven werden.

Een dergelijke grafveldindeling op basis van sociale status komt tegenwoordig niet meer voor. Wel kan op basis van andere criteria bepaald worden in welk grafveld een overledene begraven zal worden. Denk bijvoorbeeld aan onderscheid op basis van religie. Er bestaan aparte begraafplaatsen of grafvelden voor rooms-katholieken, protestanten, joden en moslims. Door onderzoek te doen naar de oudere beheers- en legesverordeningen van de begraafplaats, kan worden achterhaald of er sprake is geweest van een bepaalde ordening of indeling.

Onderstaande vragen helpen bij het inzichtelijk maken van de opbouw van de grafvelden.

Vraag	Bron
Welke uitgangspunten liggen aan de verschillende grafvelden ten grondslag? Denk hierbij aan de tijdsgeest, geloofsovertuiging, sociale gelaagdheid, kunststromingen, het beschikbare budget, de beschikbaarheid en de technische mogelijkheden van terreinen.	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies
	Archief bijzondere begraafplaats
	Begraafplaatsbeheerder
	Kaart/plattegrond van de begraafplaats
	Eigen observatie
Hoe kan de grafveldindeling worden getypeerd?	Wille 2004, p. 83-85.
	Eigen observatie
Wat is de volgorde in tijd van uitgifte?	Grafadministratie
	Kaart/plattegrond van de begraafplaats
	Eigen observatie
Hoe is liggingsrichting van de graven (bijvoorbeeld Oost-West)?	Kaart/plattegrond van de begraafplaats
	Eigen observatie met kompas
Zijn er grafvelden met een hoogteverschil met de omgeving of bolling?	Actuele hoogtekartaal (AHN)
	Eigen observatie
Is de nummering van grafvelden zichtbaar aanwezig?	Eigen observatie
Vormen de grafvelden met de andere inrichtingselementen een geheel?	Bovengenoemde antwoorden combineren met eigen observatie en eigen interpretatie

2.3.5 Klokkenstoel, kunst, meubilair

Deze laatste paragraaf gaat over de inrichtingselementen, zoals een klokkenstoel, kunst en meubilair. Deze elementen zijn niet noodzakelijk voor begraven, maar ondersteunen de functies van de begraafplaats en kunnen de sfeer verhogen.

Onder meubilair wordt verstaan: bewegwijzering, watertappunt, informatiebord of -zuil, gereedschapskast, banken, afvalbak, hoedenrek, centenbak, schuilgelegenheid en soms een speeltoestel.

Vraag	Bron
Zijn er elementen zoals een kunstwerk, een klokkenstoel en meubilair aanwezig en hoe zien ze eruit?	Eigen observatie
Wanneer zijn deze geplaatst?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies Archief bijzondere begraafplaats Erfgoedfoto Begraafplaatsbeheerder Beeldbank Plaatselijk historische literatuur Plaatselijk historische vereniging Herinnering bewoners, bezoekers Krantenartikelen Historische luchtfoto's
Wie was de opdrachtgever, ontwerper, kunstenaar en/of leverancier?	Gemeentelijk archief: gemeenteraadsbesluit, collegeadvies Archief bijzondere begraafplaats Begraafplaatsbeheerder Plaatselijk historische literatuur
Is het kunstwerk te typeren naar een bepaalde stijl?	Kunststromingen
Bestaat het meubilair uit één type, stijl en kleur?	Eigen observatie
Past de stijl van het kunstwerk, klokkenstoel, het meubilair bij de andere inrichtingselementen?	Bovengenoemde antwoorden combineren met eigen observatie en eigen interpretatie

2.4 Aanvullende informatie

- Veel en overzichtelijke informatie over het ontwerp van begraafplaatsen: Wille 2004.

2.5 Bibliografie

- Barends 2010: S. Barends (red.), *Het Nederlandse landschap, Een historisch-geografische benadering*. Utrecht: uitgeverij Matrijs (2010).
- Geuze 1987: A. Geuze, A. Guinee, *Vormgevingsaspecten voor de Nederlandse begraafplaats*. Wageningen: Doctoraal onderzoek Tuin- en landschapsarchitectuur Landbouwwuniversiteit (1987).

- Oldenburger 1995: C. S. Oldenburger-Ebbes, E. Blok, A.M. Backer, *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur*. Rotterdam: Uitgeverij de Hef (1995).
- Stokroos 2015: I.J. Stokroos, *Graven in het landschap, Vormgeving en inrichting van begraafplaatsen in Nederland in het interbellum*. Rijksuniversiteit Groningen: Masterscriptie Landschapsgeschiedenis (2015).
- Vries 2007: P. de Vries, *Het huisje op de begraafplaats, Lijkenhuisjes in Groningen*. Bedum: Uitgeverij Profiel BV (2007).
- Wille 2004: A. Wille, *De laatste tuin, Informatie en inspiratie bij ontwerp en beheer van begraafplaatsen*. Utrecht: Voorlichtingscentrum Natuursteen (2004).

Websites

- Actuele hoogtekaart (AHN) - <https://app.pdok.nl/viewer/>
- Beeldbank - beeldbank.cultureelerfgoed.nl/beeldbank groningen.nl/
www.drentsarchief.nl/onderzoeken/beeldbank-home <https://www.beeldbankfriesland.nl/>
- Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT) - <https://app.pdok.nl/viewer>
- Bodemkaart - <https://app.pdok.nl/viewer/>
- Bouwstijlen - nl.wikipedia.org
- Erfgoedfoto - www.erfgoedfoto.nl
- Historische kadastrale kaarten - www.hisgis.nl (situatie in 1832) www.archieven.nl (situatie na 1832)
- Historische luchtfoto's - rafluchtfoto.nl www.aviodrome.nl/luchtfoto-archief/
<https://www.dotkadata.com/>
- Historische topografische kaarten - <https://www.topotijdreis.nl/>
- Krantenartikelen - <https://www.dekrantvantoen.nl/index.do> <https://www.delpher.nl/>
- Kunststromingen - nl.wikipedia.org
- Landschapsanalyse - www.rug.nl/research/kenniscentrumlandschap/
- Luchtfoto's - <https://bgtviewer.nl/>

3

Ecologie

3.1 Inleiding

Elke begraafplaats heeft haar eigen set van natuurwaarden en kan daarom ecologisch erg waardevol zijn. Afhankelijk van de omvang, aanwezige groenstructuur en ouderdom van een begraafplaats kunnen deze natuurwaarden aanzienlijk zijn.

De ecologische waarde van een begraafplaats kan op verschillende manieren benaderd worden. Zo kan een begraafplaats onderdeel uitmaken van een groter groengeheel, of als ecologische stapsteen fungeren. Dit houdt in dat de begraafplaats deel uitmaakt van een verbindingszone tussen twee natuurgebieden. Ook op microniveau kunnen waardevolle natuurwaarden aanwezig zijn, zoals korstmossen op een grafsteen. Oude begraafplaatsen zijn vaak ecologisch waardevoller dan jonge begraafplaatsen, hoewel natuurbegraafplaatsen, momenteel een trend op uitvaartgebied, vaak volledig ecologisch ingericht zijn.

Stedelijke begraafplaatsen uit de negentiende eeuw zijn, vanwege hun (relatief) rustige sfeer, een oase voor bijzondere planten, kleine zoogdieren en vogels. Een aantal van deze terreinen is ingericht als romantisch landschapspark, waarin de aanwezige bomen monumentale proporties bereikt hebben. Zij bieden een thuis voor (broedende) vogels, vleermuizen en insecten.

Dit hoofdstuk richt zich op de mogelijke ecologische waarden van een begraafplaats, zowel op micro- als op macroniveau. Bepaalde ecologische elementen kunnen belangrijk zijn

voor de beleving van het terrein. Zo kan de aanwezigheid van (kerk)uilen, kraaien, roeken, duiven, mossen of een groep paddenstoelen sterk bijdragen aan de beleving van een begraafplaats.

3.2 Flora

In deze paragraaf wordt een aantal plantgroepen besproken die veel op begraafplaatsen voorkomen en die van ecologische betekenis kunnen zijn. Benadrukt moet worden dat de soort/groep wellicht niet op iedere begraafplaats aanwezig is. Dit is namelijk mede afhankelijk van de inrichting, grondsoort, type landschap en ouderdom van de begraafplaats.

3.2.1 Bomen & heesters

Treurbomen, hemelbomen, eiken, beuken of taxussen zijn boomsoorten die we veel op begraafplaatsen tegenkomen. Met name de oudere/monumentale bomen zijn ecologisch waardevol en bieden een thuis voor insecten, vogels en vleermuizen. Maar ook hagen en heesters kunnen nestgelegenheid bieden aan verschillende vogelsoorten en kleine zoogdieren.

3.2.2 Planten & kruiden

Een kruidenlaag (ook wel zoomlaag genoemd) is over het algemeen een ruige vegetatie van één- of meerjarige planten die extensief onderhouden wordt. Deze laag is een goede leefomgeving voor vlinders en insecten, en afhankelijk van de soortenrijkdom goed voor de biodiversiteit. In een enkel geval worden zelfs (zeldzame) orchideeën op begraafplaatsen aangetroffen.

3.2.3 Mossen en Korstmossen

Op begraafplaatsen kunnen verschillende mossen en korstmossen worden aangetroffen. Met name op kerkmuren en grafstenen, maar ook op bomen. Mossen en korstmossen benadrukken de ouderdom van een terrein en verhogen vaak de esthetische waarde van een monument. Voor zover bekend zijn dunne lagen mossen en korstmossen niet schadelijk voor (graf)monumenten. Dikkere lagen mossen kunnen echter, afhankelijk van de steensoort, wel schadelijk zijn, omdat deze gemakkelijk vocht vast houden. De schade kan nog toenemen doordat de steen al broos is of anderszins in slechte staat verkeert.

Mossen zijn, net zoals varens en paardenstaarten, sporenplanten. Dit zijn planten die zich niet met behulp van bloemen of zaden voortplanten, maar zich via sporen vermenvuldigen. Er komen ongeveer 600 verschillende mossoorten in Nederland voor. Deze kunnen op zowel droge als natte ondergronden aangetroffen worden. Veel voorkomende

mossen op begraafplaatsen en kerkhoven zijn kussentjesmos, vedermos, gewoon haarmos, levermos en haakmos.

Korstmossen zijn daarentegen samenlevingsvormen van algen die in symbiose met een schimmel leven. In Nederland komen op dit moment zo'n 700 soorten korstmossen voor, waarvan circa de helft op de Rode Lijst staat.

Voor de instandhouding van een boom-, plant- of (korst)mossoort is het belangrijk na te gaan of de soort bescherming geniet. Een belangrijk juridisch kader daarvoor biedt de Wet Natuurbescherming, maar gemeenten kunnen ook eigen (beleids)kaders voor het behoud van ecologische waarden hebben opgesteld. Omdat bomen, heesters en planten een grote relatie hebben met de aanwezige fauna op een begraafplaats, wordt ook verwezen naar paragraaf 3.3 Fauna.

3.2.4 Informatiebronnen over flora

In onderstaande tabel wordt verwezen naar bronnen die nuttig kunnen zijn bij het beantwoorden van veel voorkomende floravragen.

Vraag	Bron
Welke plantsoorten komen veel op begraafplaatsen voor?	NDFD verspreidingsatlas
	Zand 2013
Welke plantsoorten zijn beschermd?	Wet Natuurbescherming (Wnb)
	Provinciale verordening Wnb
	Algemene plaatselijke verordening
	Vigerend gemeentelijk beleid (bv beheerplan of monumentale bomenlijst)
Welke soorten zijn zeldzaam, maar niet beschermd?	Rode-Lijstsoorten
Waar vind ik informatie over mossen en korstmossen?	Aptroot 2008
	Aptroot 2011a
	Aptroot 2011b
	Herk 2018

3.2.5 Aanvullende informatie

Verder kunnen ecologen of plaatselijke natuurverenigingen voor advies benaderd worden. Zij kunnen een bijdrage leveren aan het inventariseren en/of waarderen van flora op begraafplaatsen. Ook zijn onderstaande partijen nuttig om te benaderen:

- Bryologische en Lichenologische Werkgroep (voor mossen & korstmossen)
- Floron (voor wilde planten)
- Werkgroep Europese Orchideeën

3.3 Fauna

3.3.1 Zoogdieren

Omdat begraafplaatsen en kerkhoven vaak een rustige sfeer hebben, zijn dit geschikte verblijfplaatsen voor (kleine) zoogdieren. Muizen, egels, vleermuizen en in een enkel geval zelfs dassen, kunnen op een begraafplaats worden aangetroffen.

Vleermuizen zijn vliegende zoogdieren en maken graag gebruik van boomholten, gebouwen, grotten, maar ook van toegankelijke grafkelders. Er zijn twee soorten die vrijwel overal in Nederland voorkomen. Dat zijn de Gewone dwergvleermuis en de Laatvlieger. Zij maken gebruik van schuilplaatsen in (oude) huizen, gebouwen en kerken.

Andere soorten, zoals de Ruige dwergvleermuis en de Rosse vleermuis zijn typisch boombewonende vleermuizen. Hiervoor worden spleten of verlaten spechtholen gebruikt. Maar ook hopen die door rotting zijn ontstaan, kunnen aantrekkelijke verblijfplaatsen voor de vleermuis zijn. Over het algemeen worden bomen als zomerverblijf gebruikt. Alleen de Rosse vleermuis kan een boom ook als winterverblijfplaats gebruiken.

Alle vleermuizen genieten bescherming onder de Wet Natuurbescherming. Dit betekent dat een vleermuis niet gevangen, verstoord of gedood mag worden.

3.3.2 Vogels

Net zoals vleermuizen maken ook vogels graag van bomen gebruik. Met name wanneer de begraafplaats een groen karakter heeft, kan ervan uitgegaan worden dat er vogels voorkomen. Zij gebruiken bomen, heesters, hagen en (oude) kerken om te verblijven en te broeden.

3.3.3 Reptielen & Amfibieën en Vissen

Wanneer er op of rond de begraafplaats water aanwezig is, kan deze plek een geschikte biotoop voor reptielen, amfibieën en vissen zijn. De variatie aan gradiënten (water en land) is hierbij erg belangrijk.

3.3.4 Libellen, vlinders en andere insecten

Libellen worden vaak op plaatsen met veel beschutting waargenomen en zijn voor hun voortplanting van water afhankelijk. Wanneer de begraafplaats een vijver heeft en in een beschutte omgeving gelegen is, is het aannemelijk dat er libellen (of juffers) worden waargenomen.

Vlinders en bijen komen voor wanneer er waardplanten op of in de nabijheid van de begraafplaats staan. Het voorkomen van deze soorten vormt een toevoeging aan de ensemblewaarde van de begraafplaats.

Voor de meeste dieren geldt dat zij bescherming genieten onder de Wet Natuurbescherming. Naast deze beschermde soorten zijn er ook soorten die bedreigd of kwetsbaar zijn. Die worden Rode-Lijstsoorten genoemd. Zij hebben geen beschermde status (tenzij opgenomen in de Wet Natuurbescherming).

3.3.5 Informatiebronnen over fauna

In onderstaande tabel wordt verwezen naar informatiebronnen die behulpzaam kunnen zijn bij het beantwoorden van veel voorkomende faunavragen.

Vraag	Bron
Welke diersoorten komen veel op begraafplaatsen voor?	NDFD verspreidingsatlas
Welke diersoorten zijn beschermd?	Wet Natuurbescherming (Wnb)
	Provinciale verordening Wnb
	Algemene plaatselijke verordening
	Vigerend gemeentelijk beleid/ontheffing (bv beheerplan)
Welke diersoorten zijn zeldzaam, maar niet beschermd?	Rode-Lijstsoorten
Waar vind ik informatie over vleermuizen?	Haarsma 2003
	Haarsma 2006

3.3.6 Aanvullende informatie

Verder kunnen ecologen of plaatselijke natuurverenigingen voor advies benaderd worden. Zij kunnen een bijdrage leveren aan het inventariseren en/of waarderen van fauna op begraafplaatsen. Ook zijn onderstaande partijen nuttig om te benaderen:

- Bureau van de Zoogdier vereniging
- Nederlandse Ornithologische Unie (voor vogels)
- Stichting Das & Boom
- Stichting Eis (voor insecten en ongewervelden)
- Stichting RAVON (voor reptielen, amfibieën en vissen)
- Stone Nederland (voor steenuilen)
- Vereniging Sovon Vogelonderzoek Nederland
- Vleermuiswerkgroep Nederland
- Vlinderstichting
- Vogelbescherming Nederland

3.4 Bibliografie

- Aptroot 2008: A. Aptroot, K. van Herk, *Algen, mossen en korstmossen (RACM Brochure Techniek 16)*. Haarlem: Boom Planeta (2008).
- Aptroot 2011a: A. Aptroot, K. van Herk, L. Sparrius, *Veldgids korstmossen van duin, heide en stuifzand*. Breda: BLWG (2011).
- Aptroot 2011b: A. Aptroot, K. van Herk, L. Sparrius, *Basisrapport voor de Rode Lijst Korstmossen*. Breda: BLWG (2011).
- Haarsma 2003: A. Haarsma, R. van der Kuil, J. van Vliet, *Vleermuizen, bomen en bos*. Deventer: Drukkerij Salland De Lange BV (2003).
- Haarsma 2006: A. Haarsma, A. Verkade, A. Voûte, *Nederland 'meer' vleermuisland!* Deventer: Drukkerij Salland De Lange BV (2006).
- Herk 2018: K. van Herk, A. Aptroot, K. van Herk, L. Sparrius, *Veldgids Korstmossen*. Zeist: KNNV Uitgeverij (2018).
- Zand 2013: A. van 't Zand, *Veel voorkomende flora op begraafplaatsen*. Leiden: De Terebinth (2013).

Websites

- Bomenstichting - www.bomenstichting.nl
- Bryologische en Lichenologische Werkgroep - www.blwg.nl
- Bureau van de Zoogdier vereniging - <https://www.zoogdiervereniging.nl/>
- Floron - www.floron.nl
- NDFF verspreidingsatlas - www.verspreidingsatlas.nl
- Nederlandse Ornithologische Unie - www.nou.nu
- Rode-Lijstsoorten - minez.nederlandsesoorten.nl/content/rode-lijsten
- Stichting Das & Boom - www.dasenboom.nl
- Stichting Eis - <https://www.eis-nederland.nl/>
- Stichting RAVON - www.ravon.nl
- Stone Nederland - www.steenuil.nl
- Vereniging Sovon Vogelonderzoek Nederland - www.sovon.nl
- Vleermuiswerkgroep Nederland - www.vleermuis.net
- Vlinderstichting - www.vlinderstichting.nl
- Vogelbescherming Nederland - www.vogelbescherming.nl
- Werkgroep Europese Orchideeën - www.knnv.nl/weo
- Wet Natuurbescherming - www.rvo.nl

4

Materiaal, vormgeving en stijl van grafmonumenten

Ter nagedachtenis aan een overledene wordt meestal een grafteken opgericht. Deze graftekens kennen we in verschillende vormen en stijlen. De meest bekende zijn de liggende monumenten (*zerken*) en de staande monumenten (*stèles*). Ook komen zuilen, obeliskken en tomben als grafmonument in Nederland voor. Soms worden graven met hagen of hekwerken van spijlen, panelen of kettingen extra benadrukt.

Voor het bepalen van de erfgoedwaarde wordt over het algemeen gekeken naar de ouderdom, het materiaalgebruik, de vormgeving, de symboliek en de technische staat van het monument. Hieronder worden deze aspecten nader toegelicht.

4.0.1 Ouderdom

De ouderdom van het grafmonument kan van grote betekenis zijn voor de ensemblewaarde van de begraafplaats. Hoe ouder het monument, des te verweerder de uitstraling vaak is. Ook zien we op oudere monumenten meestal een grote groei van mossen en korstmossen. Zie ook hoofdstuk 3.

4.0.2 Materiaal

Het soort materiaal bepaalt in belangrijke mate de vormgeving en de uitstraling van het grafmonument. In het verleden werden grafmonumenten vooral van hout, natuursteen (zoals graniet of hardsteen), kunststeen (zoals beton) en ijzer gemaakt. Tegenwoordig zien we

ook (gekleurd) glas en cortenstaal terug op dodenakkers. Materiaal dat niet vaak gebruikt wordt, zoals zandsteen of marmer, wordt als bijzonder gezien.

4.0.3 Vormgeving

Grafmonumenten kunnen verschillende vormen en stijlen hebben. Zo kan de stèle rechthoekig, rond, voorzien van schouders (acroteria), of gotisch vormgegeven zijn. De geloofsovertuiging kan hierbij een rol spelen. Denk in dit verband aan kruisvormige grafmonumenten die typerend zijn voor het katholieke geloof.

De belettering is ook een belangrijk aspect van de vormgeving van het monument. Ze dient om aan te geven wie er begraven ligt, maar de belettering kan ook een zeer belangrijke sierwaarde hebben. Letters kunnen *in* de grafstenen zijn gekapt, of verheven *op* de stenen zijn aangebracht. Ook bij het opleggen van de letters geldt dat deze qua materiaalgebruik kunnen verschillen.

Een graftrommel (ook kransdoos, kranstommel of grafdoos genoemd) is een trommel die op of bij een grafmonument geplaatst wordt, maar kan ook als zelfstandig grafmonument dienen. De trommel is vaak van zink, bevat een glazen afdekplaat, en is vaak ovaal van vorm. Overigens zijn er tal van andere vormen en materialen bekend. De trommel kan gevuld zijn met kunstbloemen, een foto of zinken bladeren. Ook kwam het voor dat er een wens in de trommel gelegd werd.

De graftrommel verscheen voor het eerst in de tweede helft van de negentiende eeuw en werd na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks meer gebruikt. Er komen in Nederland nog circa 1000 graftrommels voor.

Naast de vormgeving van de grafsteen kunnen ook attributen, ook wel parafernalia, bepalend zijn voor het ensemble. Te denken valt aan foto's, tekstbordjes, beelden en vazen.

4.0.4 Symboliek

Er kunnen verschillende symbolen op graven zijn aangebracht. Deze symbolen kunnen louter als versiering dienen, maar ze geven vaak ook een gedachte of uitdrukking weer. De versieringen variëren van engelen en palmtakken tot adelaars. Ook kan het symbool naar een geloofsovertuiging verwijzen (zoals een kruis of een davidster). Symbolen geven altijd een betekenis weer; wat voor de één een clustering decoratieve streepjes is, is voor de ander een verwijzing naar een Bijbelspreuk.

4.0.5 Oorlogsgraven

Hoewel vaak gedacht wordt dat oorlogsgraven voor gesneuvelde militairen zijn, kunnen dit ook graven zijn van burgers die tijdens een conflict zijn omgekomen (vaak de Tweede We-

reldoorlog). Meestal bevinden oorlogsgraven zich op speciaal ingerichte erevelden, maar ze kunnen ook op 'gewone' begraafplaatsen voorkomen. Vaak zijn oorlogsgraven uniform vormgegeven maar juist de 'gewone' grafmonumenten kunnen van waarde zijn door de teksten die op het monumenten zijn opgenomen.

4.0.6 Informatiebronnen over materiaal, vormgeving en stijl van grafmonumenten

In onderstaande tabel wordt verwezen naar bronnen die nuttig kunnen zijn bij het beantwoorden van vragen over het materiaalgebruik, de vormgeving en de symboliek van graven.

Vraag	Bron
Welke materialen worden bij grafmonumenten gebruikt?	Boeder 2002
	Bok 2003, p. 30-38
	Rooden 2003
	IDNR, p. 14
	Wille 2004, p. 107-111.
Welke stijlen, vormgeving en ontwerpen worden bij grafmonumenten toegepast?	Bok 2012
	Hemert 2005, p. 5
	IDNR, p. 15-17
Welke symboliek wordt er op graven toegepast?	Bok 2003, p. 41-57
	Zand 2013
Waar vind ik informatie over oorlogsgraven?	Weitkamp 2008
Is het monument beschermd?	verordening begraafplaatsen betreffende gemeente
Hoe graven in stand te houden en te beheren?	Hemert 2005
	RCE 2016
	Rooden 2003

4.0.7 Aanvullende informatie

Verder kunnen plaatselijke steenhouwers of onderstaande partijen benaderd worden:

- Bureau Funeraire Adviezen
- Oorlogsgravenstichting
- Stichting Dodenakkers.nl
- Stichting Terebinth
- Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap

4.1 Bibliografie

- Boeder 2002: K. Boeder, M. Bus, R. van Hemert, *Natuursteen in Nederland (RDMZ restauratie en beheer nr. 28)*. Amsterdam: Van Soest (2002)
- Bok 2003: L. Bok, Y. Attema, *Begraafplaatsen als Cultuurbezit*. Den Haag: SDU Uitgevers (2003).
- Bok 2012: L. Bok, *Rust zacht lieve vriendin, Graftrommels op begraafplaatsen en kerkhoven in de provincie Groningen*. Groningen: Stichting Oude Groninger Kerken (2012).
- Hemert 2005: R. van Hemert, M. van Hunen, M. van Roden (red.), *Instandhouding en herstel van historische natuurstenen graftekens (RACM Brochure Techniek 18)*. Utrecht: Hoonte Bosch & Keuning (2005).
- IDNR: Illinois Department of Natural Resources, Illinois Historic Preservation Agency, *Illinois Historic Cemetery Preservation Handbook, A guide to basic preservation*. Springfield (IL).
- RCE 2016: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Natuursteenvisie, Handreiking voor de omgang met cultureel erfgoed van natuursteen*. Den Haag: Xerox/OBT (2016).
- Rooden 2003: M. van Rooden, M. van der Sluys, M. van Hunen (red.), *Instandhouding van historische graftekens van ijzer, kunststeen en hout (RACM Brochure Techniek 19)*. Amsterdam: Van Soest (2003).
- Weitkamp 2008: N. Weitkamp, M. de Wit, R. Morelissen, *Beleids-handreiking beheer en behoud oorlogsmonumenten*. Amersfoort: Drukkerij Stampij (2008).
- Wille 2004: A. Wille, *De laatste tuin, Informatie en inspiratie bij ontwerp en beheer van begraafplaatsen*. Utrecht: Voorlichtingscentrum Natuursteen (2004).
- Zand 2013: A. van 't Zand, *De symboliek op grafmonumenten*. Leiden: De Terebinth (2013).

Websites

- Bureau Funeraire Adviezen - www.funerair.nl
- Oorlogsgravenstichting - www.oorlogsgravenstichting.nl
- Stichting Dodenakkers - www.dodenakkers.nl
- Stichting Terebinth - www.terebinth.nl
- Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap - www.nik.nl/de-zorg-voor-de-joodse-begraafplaatsen

5

Tekst op een graf

Veel graven zijn voorzien van grafmonumenten en veel grafmonumenten zijn voorzien van tekst. Een grafschrift kan eenduidig lijken: een datum verwijst immers naar een bepaalde dag in een bepaald jaar en de naam verwijst naar een persoon. Toch bevat de tekst op een grafmonument vaak meer informatie dan alleen jaren en namen. Het grafschrift of epitaaf (we spreken ook van opschrift of inscriptie) kan heel typerend zijn voor de overledene, de nabestaanden of voor een bepaalde periode, of juist opvallend anders dan de rest.

5.1 Wie, waar en wanneer?

Vaak wordt op een grafmonument vermeld wie eronder ligt en waar en wanneer die persoon geboren en gestorven is. Het grafschrift vormt het startpunt van het onderzoek naar de identiteit van de overledene (zie hoofdstuk 6).

Vraag	Bron
Welke namen staan op het monument vermeld?	Grafschrift
Welke data staan op het monument vermeld?	Grafschrift
Welke plaats(en) staan op het monument vermeld?	Grafschrift

5.2 Over de doden niets dan goeds

In sommige gevallen staat er op het monument naast de 'feiten' extra tekst, zoals poëzie of een Bijbeltekst. Deze teksten geven nog meer inzicht in de persoon en achtergrond van de overledene. In veel gevallen spreekt uit dergelijke teksten een visie op het leven of de dood of op wat deze persoon heeft betekend voor de nabestaanden. Bedenk bij het lezen van grafschriften wel dat het meestal de nabestaanden zijn die de opdracht geven voor het vervaardigen van het monument en die de tekst hebben opgesteld of gekozen. Lees dergelijke teksten dus niet als een directe weergave van de werkelijkheid, maar als een visie op die werkelijkheid.

5.2.1 Poëzie

Wat gij nu zijt,
was ik voor dezen.
Wat ik nu ben,
zult gij ras wezen.

Vergeleken met de rest van Nederland zijn in de provincie Groningen opvallend veel grafgedichten te vinden. In Drenthe en Friesland ligt dit aantal weliswaar veel lager, maar ook daar vormt grafpoëzie geen uitzondering. Het gaat om teksten op rijm die van geval tot geval in vorm en functie verschillen. Zo kan een grafgedicht fungeren als een waarschuwing aan de bezoeker of voorbijganger, zoals bij de kadertekst het geval is. Ook kan het gedicht een weerspiegeling zijn van hoop, verdriet of geloof. Grafpoëzie geeft daarmee een unieke inkijk in de levens- en of stervensvisie van de overledene of nabestaanden.

Vraag	Bron
Staat er buiten de namen en data nog andere tekst op het grafmonument?	Grafschrift
Worden er in het grafschrift wetenswaardigheden over de overledene vermeld?	Grafschrift
Wat is de lengte van de tekst?	Grafschrift
In welke taal is het grafschrift opgesteld?	Grafschrift

5.2.2 Aanvullende informatie

- Toelichting bij enkele voorkomens van grafpoëzie in Drenthe: Mulder 2006.
- Toelichting bij enkele voorkomens van grafpoëzie in Friesland: Mulder 2008.
- Toelichting bij enkele voorkomens van grafpoëzie in Groningen: Mulder 2005 en Wobbes 2004.
- Inventarisatie van grafteksten, wapens en huismerken van alle graven in de provincie Groningen tot 1814: Pathuis 1977.
- Overzicht van Bijbelboeken en hun afkortingen: Internationale Bijbelbond.

5.3 Bibliografie

Mulder 2005: M. Mulder, *Grafpoëzie van het Groningerland*. Bedum: Profiel (2005).

Mulder 2006: M. Mulder, *Grafpoëzie van het Drentse land*. Bedum: Profiel (2006).

Mulder 2008: M. Mulder, *Grafpoëzie van het Friese land*. Bedum: Profiel (2008).

Pathuis 1977: A. Pathuis. *Groninger gedenkwaardigheden, Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*. Assen: Van Gorcum (1977).

Wobbes 2004: R. Wobbes. *Hier rust o wandelaar... Opmerkelijke grafschriften in Groningerland*. Groningen: Stichting Oude Groninger Kerken (2004).

Websites

Internationale bijbelbond - <https://www.ibb.nu/afkortingen-in-de-bijbel.html>

6

De overleden persoon: wie was hij of zij?

Naarmate de tijd verstrijkt, verdwijnt er steeds meer kennis over een overledene. Welk beroep iemand had, waar hij woonde en waaraan hij overleden is, kan op den duur niemand zich meer herinneren. Ook de kennis over de bijdrage van een persoon aan de geschiedenis of aan een gemeenschap (en daarmee de waarde die een grafmonument toevoegt aan begraafplaats of kerkhof) verdwijnt. Gelukkig zijn in Nederland veel van deze gegevens structureel gedocumenteerd. Het jaartal 1811 is daarbij een ijkpunt: in dat jaar is de Nederlandse overheid begonnen grote gebeurtenissen in het leven van haar burgers vast te leggen in de burgerlijke stand. Omdat privacywetgeving niet meer op overleden personen van toepassing is, is veel van deze informatie gratis en online te vinden.

6.1 Genealogisch onderzoek

Wat iemand betekend heeft kan afgeleid worden uit diens afstamming, familiale achtergrond, beroep, publiek aanzien en nalatenschap. Onderzoek naar iemands afstamming heet genealogie of stamboomonderzoek. Er bestaan verder verschillende soorten documenten die het mogelijk maken te achterhalen wie iemand was, welk beroep iemand had of welke maatschappelijke functie(s) iemand vervulde. Over het algemeen wordt ieder type document door een andere instantie beheerd. Toch zijn de meeste documenten te vinden in gemeentelijke of regionale archieven. Die beheren en bieden toegang tot de archieven van verschillende instanties in een bepaalde plaats of regio. Desondanks kan het waardevol blijken om te weten bij welke instantie welke documenten te vinden zijn. Niet elke instantie is namelijk automatisch bij een dergelijk initiatief aangesloten.

Aan de hand van de volgende vragen is het mogelijk te achterhalen waar en hoe bepaalde informatie te vinden is:

Vraag	Bron
Wat is stamboom- of genealogisch onderzoek? Hoe doe je dat?	Drents archief - Onderzoeken
	Groninger archieven - Bronnen
	Groninger archieven - Onderzoek

6.1.1 Aanvullende informatie

- Uitleg over het doen van genealogisch onderzoek: Onderzoeksgids hoofdstuk 3.
- Uitleg over alle mogelijk te raadplegen bronnen bij het doen van genealogisch onderzoek: Onderzoeksgids hoofdstuk 9.

6.2 Het leven van de persoon

De vragen in deze paragraaf willen helpen om de juiste informatie te vinden. Maar controleer altijd eerst of er niet al een stamboom bestaat van de familie van de overledene in kwestie. Dit kan veel tijd en moeite sparen. Er bestaan sites, zoals stamboomnederland.nl, die stambomen op hun site publiceren, maar een zoekopdracht via Google leidt soms nog sneller tot resultaat. Houd bij zoekopdrachten rekening met spellingvariatie. Zo kan *Hendrik* uit een trouwakte dezelfde persoon zijn als een *Hendrick* of *Henderik* uit een doopregister.

Probeer informatie uit de ene bron zoveel mogelijk te controleren met informatie uit een andere bron.

Houd er ook rekening mee dat hoe recenter de informatie, hoe lastiger om informatie te vinden in verband met openbaarheidstermijnen. Het is dan ook aan te bevelen om, waar mogelijk, zo ver mogelijk terug te gaan in de familielijn op basis van herinnering van familieleden.

Vraag	Bron
Wie was de familie van de overledene?	Bevolkingsregister
	Burgerlijke stand
	De krant van toen
	Delpher
	Groninger archieven: Bronnen
	Mensenling
	Wiewaswie
Wat was het beroep van de overledene?	Bevolkingsregister
	De krant van toen
	Delpher
	Wiewaswie

De overleden persoon: wie was hij of zij?

Waar heeft de overledene gewoond?	Bevolkingsregister
	Wiewaswie
Welke nevenfuncties vervulde de overledene binnen de gemeenschap?	De krant van toen
	Delpher
Wat was het geschatte vermogen van de overledene?	Memoires van successie
	Notariële akten
Is er een verhaal, gebeurtenis of nieuwsfeit aan deze persoon te koppelen?	Delpher
	De krant van toen
	Plaatselijke historische vereniging

6.2.1 Aanvullende informatie

- Een proefschrift over funeraire tradities: Cappers 2012.
- Uitleg over het doen van genealogisch onderzoek: Onderzoeksgids hoofdstuk 3.
- Uitleg over alle mogelijk te raadplegen bronnen bij het doen van genealogisch onderzoek: Onderzoeksgids hoofdstuk 9.

6.3 Overlijden

In sommige gevallen is het interessant om te achterhalen wat de doodsoorzaak van iemand is geweest. Die kan bijvoorbeeld iets zeggen over de hygiënestandaard of over het voorkomen van bepaalde (besmettelijke) ziekten en epidemieën. Informatie over de doodsoorzaak wordt niet vastgelegd in officiële documenten. In veel gevallen zal de oorzaak dan ook niet te achterhalen zijn. Toch kun je soms geluk hebben.

Vraag	Bron
Wat was de doodsoorzaak?	De krant van toen
	Delpher
	Grafschriften
	Mensenling

6.3.1 Aanvullende informatie

- Uitleg over het verschil tussen een A- en B-verklaring van overlijden: A- en B-verklaring.

6.4 Juridische aspecten

Informatie over woonplaats, beroep, familierelaties en dergelijke zijn in principe privacygevoelig. Omdat het hier overleden personen betreft, gelden er andere regels dan voor levende personen. Toch raakt sommige informatie niet alleen aan de overleden persoon, maar ook aan de nog levende nabestaanden.

Vraag	Bron
Welke informatie over een overledene mag je wel en welke informatie mag je niet publiceren?	Privacy na overlijden

6.4.1 Aanvullende informatie

- Een blog waar (gratis) vragen gesteld kunnen worden aan een expert op het gebied van de juridische aspecten van begraven en cremieren. Daarnaast kunnen reeds gestelde vragen met de bijbehorende antwoorden worden ingezien: Juridisch advies.
- Huidige wet- en regelgeving met betrekking tot lijkbezorging, die van kracht is sinds 2015: Wet op de lijkbezorging.

6.5 Bibliografie

Cappers 2012: W. Cappers, *Aan deze zijde van de dood*. Arnhem: eigen uitgave (2012).

Websites

A- en B-verklaring – www.uitvaartverzekeringen.net/a-en-b-verklaring/

Bevolkingsregister – zie **Onderzoeksgids hoofdstuk 9**

Burgerlijke stand – zie **Onderzoeksgids hoofdstuk 9**

Drents archief - Onderzoeken – www.drentsarchief.nl/onderzoeken/zoeken

Groninger archieven - Bronnen – www.groningerarchieven.nl/onderzoek/bronnen

Groninger archieven - Onderzoek – www.groningerarchieven.nl/onderzoek/beginnen-met-onderzoek

Juridisch advies – www.uitvaart.nl/vraag-een-expert/juridisch-advies

Krantenartikelen – <https://www.dekrantvantoen.nl/index.do> <https://www.delpher.nl/>

Memoires van successie – zie **Onderzoeksgids hoofdstuk 9**

Mensenliq – www.mensenliq.nl/

Notariële akten – zie **Onderzoeksgids hoofdstuk 9**

Onderzoeksgids hoofdstuk 3 – www.groningerarchieven.nl/images/onderzoeksgids/GroningerArchieven_Gids2017-LR_familie-12.pdf

Onderzoeksgids hoofdstuk 9 – www.groningerarchieven.nl/images/onderzoeksgids/GroningerArchieven_Gids2017-LR_bronnen.pdf

Privacy na overlijden – <https://bright-advocaten.nl/blog/privacy-na-overlijden/>

Wet op de lijkbezorging – wetten.overheid.nl/BWBR0005009/2015-07-01

Wiewaswie – <https://www.wiewaswie.nl/>

7

Gebruik en beleving van een begraafplaats

Een begraafplaats is meer dan een plek waar overledenen begraven worden. Na de begrafenis komen nabestaanden naar het graf terug om hun geliefde te herdenken en te eren door bijvoorbeeld het leggen van bloemen of het branden van kaarsen. De begraafplaats wordt zo een plek van herdenking. Maar ook natuur, architectuur, sporen uit het verleden of bepaalde activiteiten kunnen voor mensen reden zijn om een begraafplaats te bezoeken.

In dit hoofdstuk komt het gebruik en de beleving van de begraafplaats aan bod. Er wordt hierbij met enige regelmaat naar een voorafgaand hoofdstuk uit deze handleiding verwezen, maar de voornaamste bron van informatie is toch de bezoeker zelf.

Vraag	Bron
Hoeveel bezoekers trekt de begraafplaats per dag/week/maand?	Eigenhandig tellen
Met welk doel komen de bezoekers op de begraafplaats?	Gesprek met bezoekers
Komen er bezoekers van buiten de gemeente op de begraafplaats af?	Gesprek met bezoekers

7.0.1 In gesprek met bezoekers

De enige manier om met zekerheid vast te kunnen stellen wat de reden van mensen is om de begraafplaats te bezoeken is het eenvoudigweg aan hen vragen. Nu zal niet iedere

bezoeker daarvoor openstaan. Om toch van zoveel mogelijk mensen een reactie te krijgen zijn er verschillende alternatieven voor het voeren van een gesprek:

- Oproep tot het invullen van een korte enquête, bijvoorbeeld via een site of informatiebord op begraafplaats.
- Het organiseren van een avond voor bezoekers en omwonenden van een begraafplaats.

Als een gesprek toch de voorkeur heeft, houd het dan bij voorkeur kort. Beperk het aantal vragen tot één of twee. Zo wordt niet al te veel beslag op de tijd en de aandacht van de bezoekers gelegd, die mogelijk emotioneel zijn door een bezoek aan de begraafplaats.

7.1 De begraafplaats als herdenkingsplek

Herdenking is veruit de belangrijkste functie van een begraafplaats. Dit kan individueel bij een graf van een geliefde, maar ook collectief bij bijvoorbeeld een oorlogsmonument of ter gelegenheid van Allerzielen.

7.1.1 Individueel herdenken

Individuele herdenking gebeurt meestal door naaste familieleden en vrienden van een overledene. Het leggen van bloemen, stenen of aansteken van kaarsen zijn veelvoorkomende manieren van herdenken. Op een zogenaamde 'open begraafplaats', een begraafplaats waar nog begraven wordt, is de kans op individuele herdenking over het algemeen groter. Om te achterhalen of er veel individueel herdacht wordt op een begraafplaats kunnen de volgende vragen gesteld worden:

Vraag	Bron
Wanneer is de laatste persoon begraven?	Beheerder begraafplaats
Is er een urnenmuur/urnenveld aanwezig?	Eigen observatie
Is er een strooiveld aanwezig?	Eigen observatie
Is er een apart veld voor kindergraven aanwezig?	Eigen observatie
Voor hoeveel graven wordt nog grafrecht betaald?	Beheerder begraafplaats
Hoeveel graven hebben nog rechthebbenden?	Beheerder begraafplaats

7.1.2 Collectief herdenken

Collectief herdenken gebeurt in groepen. De Nationale Dodenherdenking op 4 mei is daar een goed voorbeeld van. Sommige begraafplaatsen lenen zich uitstekend voor een dergelijke herdenking vanwege de aanwezigheid van een oorlogsmonument.

Vraag	Bron
Bevindt er zich een oorlogs- of herdenkingsmonument op de begraafplaats?	Beheerder begraafplaats
Worden er op de begraafplaats herdenkingen georganiseerd, bijvoorbeeld op 4 mei of Allerzielen?	Beheerder begraafplaats

7.2 De begraafplaats als wandel- of rustgebied

Natuur, zowel flora als fauna, vormt vaak een belangrijk onderdeel van een begraafplaats. Met groenblijvende bomen en planten doet een begraafplaats in de winter maanden heel anders aan dan de kale wereld daarbuiten. Maar ook de rest van het jaar vormen de ruimte en rust van een begraafplaats een aangenaam contrast met de wereld eromheen. Een begraafplaats leent zich er daarom ook voor gebruikt te worden als wandel- en stiltegebied.

Vraag	Bron
Hechten omwonenden of bezoekers waarde aan de begraafplaats vanwege het groen, de rust of de dieren?	Gesprek met bezoekers
Is het stil/rustig op de begraafplaats?	Eigen observatie
Is er sprake van bijzondere flora/fauna op de begraafplaats?	Hoofdstuk 3 van deze handleiding
Loopt er een wandelroute over of vlak langs de begraafplaats?	Plaatselijk VVV-kantoor of toeristenbureau
Heeft de begraafplaats meerdere toegangspoorten?	Eigen observatie
Wordt de begraafplaats als wandel- of rustgebied gebruikt?	Gesprek met bezoekers

7.3 De begraafplaats als decor voor activiteiten

Op sommige begraafplaatsen worden extra activiteiten georganiseerd. Hieronder worden onder andere pogingen verstaan om het historisch bewustzijn te vergroten. Dit kan door middel van rondleidingen over de begraafplaats onder leiding van een gids, maar ook door het plaatsen van informatieborden langs de paden. Zelfs activiteiten van meer culturele aard, zoals kunstexposities of zelfs theatervoorstellingen, komen voor. Gebouwen op of bij de begraafplaats, zoals een kerk of een aula, kunnen daarvoor gebruikt worden.

Vraag	Bron
Worden er op de begraafplaats culturele activiteiten georganiseerd?	Plaatselijk VVV-kantoor of toeristenbureau
Is de begraafplaats vanuit architectonisch oogpunt bijzonder?	Hoofdstuk 2 van deze handleiding
Staan er informatieborden over lokale geschiedenis of over de aanwezige natuur op de begraafplaats?	Eigen observatie
	historische vereniging
Is er bij het plaatselijke VVV-kantoor informatie verkrijgbaar over de begraafplaats?	Plaatselijk VVV-kantoor of toeristenbureau

Gebruik en beleving van een begraafplaats

Worden er rondleidingen gegeven op de begraafplaats?	Historische vereniging
	Plaatselijk VVV-kantoor of toeristenbureau
Wordt er kunst tentoongesteld op de begraafplaats?	Eigen observatie
	Google
Staat er nog een kerk op het kerkhof?	Eigen observatie
Is de kerk nog op enige wijze in gebruik? Zo ja, hoe vaak en voor wat voor gelegenheden/activiteiten?	Website van de kerk/begraafplaats
Staan er gebouwen op de begraafplaats? (denk aan aula of rouwcentrum)	Eigen observatie
Welke functies vervullen die gebouwen?	Beheerder begraafplaats
	Website
Hoe vaak worden die gebouwen bezocht?	Beheerder gebouw

8

Nieuwe mogelijkheden voor gebruik en beleving

Om wat voor reden dan ook kan de behoefte ontstaan om de gebruiksmogelijkheden van een begraafplaats uit te breiden. Denk hierbij aan het aantrekken van meer bezoekers of vrijwilligers, of het versterken van de culturele en maatschappelijke functie. In dit hoofdstuk, dat nauw samenhangt met het voorgaande, worden suggesties gedaan voor het uitbreiden van de gebruiks- en belevingsmogelijkheden van een begraafplaats. Daarbij worden voorbeelden gegeven uit de praktijk.

8.1 De begraafplaats als herdenkingsplek

De begraafplaats leent zich uitstekend voor het herdenken van de overledenen. Het is er rustig en bovendien getuigen de grafmonumenten van het voorbije bestaan van de gestorvenen. Het leggen van bloemen of stenen of het branden van kaarsen geeft vorm aan de herdenking. Behalve individueel, bij het graf van een dierbare, komt ook collectief herdenken voor. Groepen mensen komen dan samen om te herdenken, zoals bij de Nationale Dodenherdenking op 4 mei. Op steeds meer begraafplaatsen worden ook andere collectieve herdenkingen georganiseerd. Zoals op Allerheiligen (2 november) of rond Kerstmis.

- Zou het mogelijk zijn om op de begraafplaats kranen, gieters en bezems aan bezoekers ter beschikking te stellen?
- Zou het mogelijk zijn om het branden van kaarsen op de begraafplaats toe te staan?
- Zou het mogelijk zijn om op de begraafplaats een collectieve herdenking te organiseren?

De laatste jaren neemt de populariteit van de collectieve herdenking van dierbaren sterk toe. Zo is op de begraafplaats in Borger een gedenkboom geplant. Bezoekers mogen tussen de eerste Advent en 31 december een persoonlijke herinnering aan een geliefde in de boom hangen. Ook de rest van het jaar is gedenken bij de boom mogelijk.

8.1.1 Aanvullende informatie

- Meer informatie over de gedenkboom op de begraafplaats van Borger en de argumentatie achter de gekozen periode waarin het hangen van herinneringen in de boom mogelijk is, is te vinden op de website van de plaatselijke uitvaartvereniging: Uitvaart Borger.

8.2 De begraafplaats als wandel- of rustgebied

Het vele groen en de rust op een begraafplaats bieden ideale omstandigheden om te herdenken, maar vormen ook een reden op zich om een begraafplaats te bezoeken. Naast het goed onderhouden van het groen (zie hoofdstuk 3) zijn er nog meer manieren om het wandelen of bezinnen op een begraafplaats te stimuleren.

- Zou het mogelijk zijn om bankjes te plaatsen op de begraafplaats?
- Zou het mogelijk zijn om prullenbakken te plaatsen op de begraafplaats?
- Zou het mogelijk zijn om wandelpaden in oude glorie te herstellen?
- Zou het mogelijk zijn een wandelroute over de begraafplaats te laten lopen?

De wandelroute 'Noardlike Fryske Walden', ten oosten van Leeuwarden, leidt de wandelaar onder andere langs een begraafplaats.

8.2.1 Aanvullende informatie

- Een verzameling van wandelroutes over verschillende begraafplaatsen in Nederland, inclusief wetenswaardigheden: Vermeulen 2015.

8.3 De begraafplaats als decor voor activiteiten

Om als begraafplaats zichtbaarder te worden in de gemeenschap, is het een optie extra activiteiten te organiseren of mogelijk te maken op de begraafplaats.

- Zou het mogelijk zijn om een rondleiding over de begraafplaats te geven, bijvoorbeeld langs graven van personen die van invloed zijn geweest op de (lokale) geschiedenis?
- Zou het mogelijk zijn om kunst op de begraafplaats te exposeren?
- Zou het mogelijk zijn om informatieborden (over cultuur/geschiedenis/natuur) op de begraafplaats te plaatsen?
- Zou het mogelijk zijn om een culturele activiteit (concert, theatervoorstelling) op de begraafplaats te organiseren?

Op de begraafplaats 'Hofstraat' in Winschoten werden in mei 2016 rondleidingen georganiseerd in het kader van de week van de begraafplaats. Verschillende aspecten van de begraafplaats werden tijdens de tour uitgelicht.

8.4 Gebouwen

Gebouwen op oude begraafplaatsen dienen soms niet meer het doel waarvoor ze oorspronkelijk ontworpen zijn. Denk aan baarhuisjes, waar overledenen voor een korte periode werden opgebaard om er zeker van te zijn dat ze niet schijndood waren. Of aan een aula die te klein is geworden. Het afbreken ervan zou afbreuk doen aan de begraafplaats en datzelfde geldt voor leegstand. Er zijn tal van oplossingen te bedenken om de bebouwing toch te blijven gebruiken.

- Zou het mogelijk zijn om de bebouwing in zijn oorspronkelijke functie te herstellen?
- Zou het mogelijk zijn om toiletvoorzieningen beschikbaar te stellen op de begraafplaats?
- Zou het mogelijk zijn een condoleanceruimte in te richten?
- Zou het mogelijk zijn aparte ruimten te realiseren voor familie en belangstellenden?
- Zou het mogelijk zijn in een gebouw een stiltecentrum in te richten?
- Zou het mogelijk zijn een bestaand gebouw om te bouwen tot inpandig columbarium?
- Zou het mogelijk zijn een bestaand gebouw om te bouwen tot theehuis?
- Zou het voor een lokale uitvaartondernemer mogelijk zijn om een rouwcentrum in te richten?

Op de begraafplaats Selwerderhof in Groningen werd een te kleine aula jarenlang als opslag voor tuingereedschap gebruikt, totdat besloten werd er een theehuis van te maken. Een stichting zonder winstoogmerk verzorgt hier koffie en thee en biedt desgewenst een luisterend oor.

8.4.1 Aanvullende informatie

- Meer informatie over de totstandkoming van het theehuis op de begraafplaats Selwerderhof in Groningen: Theehuis Selwerderhof.

8.5 De grens van de redelijkheid

In theorie zijn de mogelijkheden voor het uitbreiden van gebruiksmogelijkheden van een begraafplaats eindeloos. In de praktijk blijken die mogelijkheden echter gelimiteerd. Een ijskar of een beachvolleyveld – om maar iets te noemen – zullen moeilijk te verenigen zijn met de sfeer en de functie die mensen aan een begraafplaats toekennen. Zo blijven het leven en de dood vooralsnog in de ruimtelijke ordening duidelijk van elkaar gescheiden. Toch wordt de dood steeds meer toegelaten in het leven. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de toenemende populariteit van collectieve herdenkingen. Wellicht dat de langzame opheffing van het taboe op de dood op den duur ook zijn weerslag zal hebben op de activiteiten en

voorzieningen op een begraafplaats. Hoe dan ook blijft het uitbreiden van de gebruiksmogelijkheden een kwestie van zorgvuldig overleg tussen eigenaars/beheerders en bewoners/bezoekers.

8.6 Bibliografie

Vermeulen 2015: L. Vermeulen en B. Hendriksen (red.), *Over de groene zoden: wandelen over begraafplaatsen in Nederland*. De Terebinth (2015).

Websites

Theehuis Selwerderhof – <https://www.theehuiselwerderhof.nl/>

Uitvaart Borger – <https://uitvaartborger.nl/over-de-gedenkboom-2/>

Handleiding voor duiding

9

Inleiding

In het Ten geleide is erop gewezen dat in deze handleiding bewust het woord 'duiden' gebruikt wordt in plaats van 'waarderen'. Dit om de suggestie te vermijden dat dit document primair bedoeld is om te komen tot een relatieve waardebeoordeling van graven en grafmonumenten, vooral met het oog op ruiming en herinrichting. Het gaat bovenal om duiding, om het geven van betekenis. Die beoogde betekenisgeving van begraafplaatsen is vooral cultuurhistorisch van aard. Het onderzoek met behulp van het eerste deel van de handleiding levert idealiter de kennis en informatie op waarmee die betekenisgeving plaats kan vinden. Het duiden van een begraafplaats staat voor de samenstellers gelijk aan de zoektocht naar het bijzondere, naar wat een begraafplaats speciaal of opvallend maakt.

Er is voor gekozen de duiding te koppelen aan een algemene typering van begraafplaatsen. Er worden vijf typen onderscheiden. Respectievelijk zijn dat: oude dorpskerkhoven, Joodse begraafplaatsen, gemeentelijke begraafplaatsen, privébegraafplaatsen en katholieke begraafplaatsen.

Enkele dodenakkers vallen buiten deze typologie. Dan gaat het om voormalige armenbegraafplaatsen, drenkelingenbegraafplaatsen en natuurbegraafplaatsen, of de kort in gebruik geweest zijnde begraafterreinen op stedelijke vestingwerken. Deze overige dodenakkers lopen dusdanig uiteen en komen zo sporadisch voor, dat het maken van een aparte restcategorie weinig zinvol is. Daarom is die hier weggelaten.

Wees er ook op verdacht dat in uitzonderlijke gevallen op plekken met grafmonumenten geen sprake is van een begraafplaats. Zo'n situatie doet zich onder andere voor bij het voormalige Oterdum onder Delfzijl. Daar moest in de jaren zeventig een begraafplaats

wijken voor een industrieterrein. Men heeft toen de aangetroffen oude zerken verplaatst naar de zeedijk.

9.1 Leeswijzer

Het herkennen van het typerende is nodig om inzicht te krijgen in wat men cultuurhistorisch gezien gemiddeld op een bepaald type begraafplaats kan aantreffen. Om deze handleiding voor duiding zo handzaam en toegankelijk mogelijk te maken, worden voor elk type begraafplaats dezelfde aspecten nagelopen: geschiedenis; gebouwen; padenstructuur; beplanting; situering graven; sociaaleconomische aspecten en landschappelijke inpassing. In onderstaande tabel is aangegeven welke onderdelen van de handleiding voor onderzoek met deze aspecten corresponderen, met andere woorden: waar kennis en informatie gevonden kan worden ten aanzien van die aspecten.

Kopje duidingsmethode	Verwijzing hoofdstuk onderzoekshandleiding	
Geschiedenis	1.4	Geschiedenis van begraven en begraafplaatsen
Gebouwen	2.3.3 8.4	Gebouwen, poorten, (urnen)muren Gebouwen
Padenstructuur	2.3.2 8.2	Paden De begraafplaats als wandel- of rustgebied
Beplanting	2.3.1 3.2	Hoogteverschil, water en groen Flora
Situering graven	2.3.4 4	Typering en ontwikkeling grafvelden Materiaal, vormgeving en stijl van grafmonumenten
Sociaaleconomisch	2.3.4	Typering en ontwikkeling grafvelden
Landschappelijke inpassing	2.1	De begraafplaats in zijn omgeving

Om het bijzondere van een begraafplaats te kunnen vaststellen worden ten slotte in hoofdstuk 15 drie stappen beschreven die het duidingsproces kunnen vergemakkelijken: kijken, lezen en onderzoeken. Per strategie is een aantal vragen geformuleerd die tijdens die stappen gezet kunnen worden. In een tabel aan het eind is aangegeven welke onderdelen van de handleiding voor onderzoek met deze vragen corresponderen, met andere woorden: waar kennis en informatie gevonden kan worden om die vragen te beantwoorden.

10

Oude dorpskerkhoven

10.1 Geschiedenis

Met de komst van het christendom werd begonnen met het begraven van doden bij een kerk. Een vlakbij het kerkgebouw liggend begraafterrein wordt kerkhof genoemd. In Noord-Nederland werden de eerste kerken met kerkhoven gesticht in de achtste eeuw. Aanvankelijk was de spreiding van de kerkstichtingen nog gering. Het duurde enkele eeuwen voordat alle dorpen waren voorzien van een kerk met kerkhof. Daarom lijkt het uitgesloten dat vrijwel iedere gekerstende noorderling eind achtste eeuw al op een kerkhof werd begraven. Die situatie werd pas gerealiseerd in de volle Middeleeuwen, waarschijnlijk in de twaalfde eeuw. Dat wil echter niet zeggen dat ieder oud dorpskerkhof deze ouderdom kent. In latere eeuwen zijn nog meer oude dorpskerken gesticht en sommige zijn verplaatst binnen het dorpsgebied. De ouderdom van oude dorpskerkhoven kan flink uiteenlopen, van Vroege Middeleeuwen tot de Vroegmoderne Tijd. Grofweg zijn die op klei- en zandgrond ouder dan op veengrond, maar dat gaat lang niet altijd op.

Dit type begraafterrein was hecht verbonden met het christelijke geloof. Niet alleen vanwege het nevenstaande kerkgebouw, maar ook omdat de grond gewijd was. Alleen gedoopte christenen mochten hier hun laatste rustplaats krijgen. Misdadigers, zelfmoordenaars en ongedoopte kinderen werden elders begraven. De praktische invulling daarvan verschilde, maar vaak was er een duidelijk afgescheiden gedeelte voor deze groepen. Welgestelden konden tegen betaling in het gebouw onder de kerkvloer worden begraven. Om praktische en medische problemen werd dit gebruik verboden tussen 1810 en 1813 en opnieuw met ingang van 1829.

*Kerkgebouw, ommepad,
heg/geriefbomen, oostelijke
oriëntatie, dichtbij bebouwing*

10.2 Aantallen en spreiding in het noorden

Van oudsher kenden vrijwel alle dorpen één oud dorpskerkhof. Ook steden hadden kerkhoven, vaak zelfs meerdere, maar als gevolg van een wet uit 1829 moesten deze gesloten worden. Tegenwoordig resteert van die verlaten kerkhoven in grote kernen vaak slechts een grasveldje, in het gunstigste geval voorzien van wat oude zerken. In steden, waar de ruimte in het centrum ook anders benut kon worden, resteert vaak helemaal niets.

In Friesland zijn de meeste oude dorpskerkhoven nog in gebruik (enkele honderden), terwijl dat in Groningen en Drenthe nog zelden voorkomt. Een en ander heeft te maken met de wettelijke kaders die provincie en gemeente ruimte voor eigen interpretatie gaven. In Groningen en Drenthe waren negentiende-eeuwse bestuurders strikter waardoor oude dorpskerkhoven meestal moesten sluiten.

10.3 Typerende elementen

Gebouwen. Het ligt voor de hand dat een kerkgebouw pontificaal aanwezig is op een oud dorpskerkhof. Toch is enige voorzichtigheid geboden. In sommige gevallen ontbreekt een kerkgebouw, bijvoorbeeld omdat de kerk ooit is afgebroken of omdat er in uitzonderlijke gevallen nooit een stenen godshuis heeft gestaan. In de hoek van het schip en de toren stond vaak een lijkenhuisje, waarin doden opgebaard werden, maar dat is nu meestal afgebroken. In voormalige veengebieden kan ook een klokkenstoel worden aangetroffen op oude dorpskerkhoven.

Padenstructuur. Vanouds kende een oud dorpskerkhof altijd een ovaalvormig ommepad. Dat was de buitengrens waarbinnen werd begraven. Vanwege de ronde vorm ontstonden vaak functieloze overhoekjes op de hoeken van het terrein. Het ommepad hoort semiverhard te zijn: eventuele beton- of asfaltverharding zijn moderne inbreuken. Het toegangspad naar de kerk doorsnijdt het ommepad. Meestal werd het in negentiende eeuw verhard met klinkers. Eveneens uit die eeuw stammen de meeste ijzeren toegangshekken, die werden toegevoegd om meer allure te geven aan het kerkhof.

Beplanting. In verband met het sacrale karakter kende dit type begraafterrein een duidelijke scheiding waarmee het werd afgeschermd van de heidense buitenwereld. Beplanting langs een sloot of greppel speelde een belangrijke rol als scheidslijn. Geriefbomen ontbreken zelden: es, linde en esdoorn zijn de meest voorkomende soorten. De meeste oude dorpskerkhoven, met name in Friesland, zijn mede omzoomd door een heg, opgebouwd uit diverse soorten, teneinde in alle seizoenen een dichte structuur te bieden. Het terrein hoort begroeid te zijn met gras, wat vanouds geoogst werd en inkomsten bood door grasverkoop.

Situering graven. De graven zijn, net als het kerkgebouw, georiënteerd op het oosten. Dit heeft te maken met het geloof in de wederopstanding, die in het christelijk geloof vanuit het oosten wordt verwacht. De voeten van een dode horen dus naar het oosten te liggen en de schedel richting het westen. Grafzerken horen op dezelfde wijze georiënteerd te zijn. Overigens zijn grafstenen op een kerkhof een ontwikkeling die zich langzaam in de laatste twee eeuwen heeft voltrokken, vanouds was het fysiek een leeg grasveld. Grafnummers werden eerst aangegeven op de kerkmuur, maar in de laatste twee eeuwen zijn die vaak vervangen door ijzer- of betonpaaltjes langs het ommepad.

Sociaaleconomisch. Van oudsher bestond er een duidelijk onderscheid in klassen. De welgestelden werden in de kerk begraven, liefst zo dicht mogelijk bij het koor. Degenen die dat niet konden betalen lagen op het kerkhof aan de zuidkant. De allerarmsten vonden hun laatste rustplaats aan de donkere noordkant, waar de zon amper kwam. Van deze indeling zijn nog maar zelden sporen zichtbaar. Men zal soms hooguit kunnen signaleren dat het kerkhof aan de zuidkant groter is dan aan de noordkant.

Landschappelijke inpassing. Dit type dodenakker ligt in het historische centrum van een nederzetting en daarom meestal relatief dichtbij bebouwing. Hoewel wettelijke bepalingen een afstand aangaven van minstens vijftig meter tot huizen, kan zich met name in Fries-

land een ongewoon dichte bebouwing tegen het kerkhof voordoen. Toch gaat dit niet altijd op, want de kern van het dorp heeft zich in de afgelopen eeuw soms verplaatst, waardoor kerk en kerkhof meer afgelegen zijn komen te liggen.

11

Joodse begraafplaatsen

11.1 Geschiedenis

Vanaf de zeventiende eeuw liet de joodse gemeenschap in toenemende mate sporen na in het noorden. Haar omvang groeide gestaag. In het noorden ging het hoofdzakelijk om Asjkenazische joden van Duitse en Poolse afkomst. Joden leefden grotendeels binnen hun eigen gemeenschap.

In de joodse traditie is het respect voor de begraafplaats groot, alsmede de verwevenheid met het geloof. Een joodse begraafplaats is alleen bestemd voor joden. In verband met de wederopstanding, schrijft de Joodse Wet voor dat een graf eigenlijk niet mag worden geroerd. Ruiming van graven mag alleen om dringende redenen en onder toezicht van een rabbi.

De eerste joodse begraafplaatsen in het noorden werden aangelegd in de zeventiende en achttiende eeuw. Het zijn er niet veel. Aanleg ging niet overal van harte omdat joden vaak stuitten op verzet of weigering van medewerking. Verreweg de meeste joodse begraafplaatsen stammen uit de negentiende eeuw. Het gebruik van een joodse begraafplaats hangt af van het voortbestaan van de gemeenschap in de regio. Eind negentiende eeuw trokken veel joden naar de steden, waardoor er op veel joodse begraafplaatsen op het platteland geen teraardebestellingen meer plaatsvonden. Vanzelfsprekend had de Tweede Wereldoorlog nog ingrijpender gevolgen. Op de meeste joodse begraafplaatsen in het noorden zijn na 1945 amper of geen personen meer begraven.

11.2 Aantallen en spreiding in het noorden

Het bestaan van een joodse begraafplaats in een nederzetting hangt af van het al dan niet neerstrijken van een joodse gemeenschap in de omgeving. Zo'n gemeenschap was meestal klein van omvang. Wanneer deze uit enige tientallen personen bestond, dan was het mogelijk om een synagoge, een schooltje en ook een begraafplaats te realiseren. Dit zie je ook terug in de bescheiden omvang van de meeste Joodse begraafplaatsen. Slechts een paar tellen meer dan honderd graven. In sommige gevallen gaat het om een afdeling van een algemene begraafplaats.

Noord-Nederland telt ongeveer vijftig joodse begraafplaatsen. Groningen telt de meeste, ongeveer de helft, gevolgd door Drenthe, Friesland ten slotte de minste. Ondanks dat de traditie het ruimen van joodse graven tegengaat, zijn in het verleden wel degelijk een aantal joodse begraafplaatsen verdwenen.

11.3 Typerende elementen

Gebouwen. Op een typisch joodse begraafplaats stond vanouds één gebouwtje, het metaheerhuisje. Vaak stond het bij de ingang van het terrein, soms midden op het terrein. Traditioneel was dit de plek waar kort voor de begrafenis het lichaam van de overledene ritueel werd gereinigd en de herdenkingsrede werd uitgesproken. Er was een beperkt aantal mensen bij dit ritueel betrokken waardoor de metaheerhuisjes vaak klein waren. In de twintigste eeuw werd het reinigen in toenemende mate in andere gebouwen verricht waardoor veel metaheerhuisjes zijn verdwenen.

Padenstructuur. De joodse traditie legt bij begraafplaatsen de nadruk op eenvoud. Dat uit zich ook in de paden. Meestal is sprake van een rechthoekig buitenpad, soms ook van een middenpad. De gemene deler is een functioneel padenpatroon, recht en niet artistiek.

Bepplanting. Bomen zijn vaak te vinden op dit type begraafplaats. Binnen het jodendom staan bomen voor nieuw leven. Ze symboliseren de continuïteit tussen verleden, heden en toekomst. Ze horen aan de randen te staan en niet op het grafveld. Struiken of hagen kunnen ook voorkomen, maar planten en bloemen zijn ongebruikelijk vanwege hun vergankelijke en minder sobere karakter. Het grafveld is doorgaans alleen met gras begroeid. Een joodse begraafplaats hoort niet piekfijn te worden onderhouden, alleen het hoogst noodzakelijke onderhoud wordt gedaan.

Situering graven. Met het oog op de wederopstanding horen joodse graven georiënteerd te zijn richting het oosten. Omdat joodse graven niet geroerd mogen worden werd groot belang gehecht aan grafmarkeringen. Daarom werd het bij joden eerder gewoonte om graven van grafstenen te voorzien, ook die van mindervermogenden. De vorm van de grafstenen lijkt op die van oude zerken op andere typen begraafplaatsen, met het verschil dat uitbundige grafzerken of glimmende natuursteenvarianten zelden voorkomen omdat men de nadruk legt op eenvoud en gelijkheid. Frontaal vallen de Hebreeuwse inscripties op en de joodse jaartelling, die zo'n vierduizend jaar voorloopt op de christelijke. Na 1850 werd het gebruikelijker om een Nederlandse vertaling met christelijke jaartelling toe te voegen. Omdat in het noorden bijna uitsluitend joden van Oost-Europese origine woonden, komt men hier veel staande stèles en amper liggende stenen tegen, zoals joden afkomstig uit Zuid-Europa die gewend waren.

Sociaaleconomisch. In de dood is iedereen gelijk. Daarom heerst op een joodse begraafplaats ook zoveel mogelijk gelijkheid. Toch is er een subtiele indeling die op het eerste gezicht niet direct opvalt. Aan de rand van de begraafplaats is vaak een apart veld te vinden voor rabbi's en bestuurders van de joodse gemeenschap, alsmede hun echtgenotes. Deze graven zijn te herkennen aan de symboliek op de zerken, zoals zegenende handen bij een priester en een waterkan met kom voor tempeldienaren. Grafstenen met andere symboliek, zoals een mesje voor een besnijder, treft men verspreid over het terrein aan, tussen graven zonder symbolen.

Landschappelijke inpassing. Binnen de joodse traditie worden begraafplaatsen beschouwd als ritueel onrein. Daarom begroeven joden hun doden niet rond een godshuis of bij hun gemeenschap, maar ver buiten de bebouwde kom. In Noord-Nederland was dit meestal ook het geval, tenzij de plaatselijke overheid anders besliste. Soms is een begraafplaats in de loop van de tijd omsloten door nieuwbouw. Soms ligt ze nog steeds buiten de bebouwde kom en leidt er geen pad heen, wat in het verleden evenmin het geval was. Men had het recht zich een weg te banen door de landerijen naar de begraafplaats toe. Het terrein is altijd duidelijk afgescheiden van de omgeving. Dat kan door een omliggend muurtje, sloot, bomen en/of een haag zijn.

12

Gemeentelijke begraafplaatsen

12.1 Geschiedenis

In de loop van de achttiende eeuw rezen bezwaren tegen het begraven in kerken en op kerkhoven. Het beschikbare begraafoppervlak was eeuwenlang onveranderd gebleven, terwijl de bevolking sterk groeide. Vooral in steden leidde dit tot zowel onhygiënische als onethische toestanden, in het bijzonder wanneer er epidemieën heersten. Daarom besloten enkele steden tot het aanleggen van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. In Noord-Nederland kwamen die aan het begin van de negentiende eeuw nog maar sporadisch voor, totdat in 1829 nederzettingen met meer dan duizend inwoners tot de aanleg ervan verplicht werden. De eerste gemeentelijke begraafplaatsen werden een feit. Een verouderde term is algemene begraafplaats.

Aanvankelijk kwamen uitsluitend steden boven de norm uit van duizend inwoners, waardoor je ook van stadsbegraafplaatsen zou kunnen spreken. In de loop van de negentiende eeuw werden ook steeds in steeds meer dorpen gemeentelijke begraafplaatsen gecreëerd. Vooral na de Begraafwet van 1869 was er sprake van een massale aanleg bij dorpen. Toch duurde het in kleine, overwegend protestantse, plattelandsgemeenten nog tot begin twintigste eeuw vooraleer ze ook daar werden aangelegd.

Enkele steden trokken een vooraanstaande tuinarchitect aan om een gemeentelijke begraafplaats te ontwerpen. Zij tekenden een royaal begraafterrein in zwierige Engelse landschapsstijl, die geliefde wandelplaatsen werden. Na circa 1900 gingen tuinarchitecten over op afwisseling tussen zwierige en strakke vormen, de zogeheten gemengde landschapsstijl. Toch bleven dit uitzonderingen. De meeste gemeenten hadden weinig middelen

en vonden overdadige parken ook niet passend. Daarom waren de meeste gemeentelijke begraafplaatsen pragmatische no-nonsense terreinen, totdat in de loop van de twintigste eeuw tuinarchitectuur ook daar steeds vaker een rol kreeg bij aanleg of uitbreiding.

12.2 Aantallen en spreiding in het noorden

Tegenwoordig worden de meeste doden begraven op gemeentelijke begraafplaatsen. Daarom gaat het vaak om dodenakkers met de grootste oppervlakte (vergeleken met andere begraafplaatsen in een gemeente). Ongeveer een derde van alle dodenakkers valt onder dit type. In het noorden gaat het in totaal om honderden, waarbij het opvallend is dat we er relatief meer aantreffen in Groningen en Drenthe dan in Friesland. De spreiding en het beleid van gemeentelijke begraafplaatsen loopt uiteen omdat gemeenten binnen algemene wettelijke kaders hun eigen beleid kunnen bepalen. Verschillende, vooral kleine dorpen kennen nog steeds geen gemeentelijke begraafplaats. Men begraaft er nog steeds op het kerkhof.

12.3 Typerende elementen

Gebouwen. Een urnenmuur is een moderne toevoeging die zelden ontbreekt. Naast het begraafterrein staat bijna altijd een werkhok waar machines en werktuigen worden opgeslagen. Op terreinen die in de negentiende eeuw zijn aangelegd, kan een oud, bescheiden lijkenhuisje staan waarin doden werden opgebaard. In 1872 werd het verplicht zo'n baarhuisje te bouwen voor slachtoffers van besmettelijke ziekten. In de praktijk werden ze echter amper gebruikt en de meeste zijn inmiddels afgebroken. Verder lopen de gebouwen op dit type dodenakker erg uiteen.

Padenstructuur. Gemeentelijke begraafplaatsen in Engelse landschapsstijl worden gekenmerkt door slingerende paadjes. Ze vormen een groot contrast met de veelvoorkomende pragmatisch aangelegde terreinen, waarop binnen een rechthoekige structuur strakke

paden zijn aangelegd, vaak simpelweg loodrecht op de toegangsweg. Bij de gemengde stijl komen zowel rechte assen als lusvormige paden voor. Latere twintigste-eeuwse padenstructuren kunnen sterk uiteenlopen, maar meestal gaat het om geometrische vormen. Regel is wel: hoe jonger (een deel van) de begraafplaats, hoe dichter de paden bij elkaar liggen. Het kan lastig zijn om alle bovengenoemde structuren te herkennen op gemeentelijke begraafplaatsen, omdat die vaak al lang in gebruik zijn en er sprake is van diverse aanlegfasen waarbij nieuwe tijdslagen werden toegevoegd of oude verdwenen. Alle paden horen semiverhard te zijn.

Beplanting. Begraafplaatsen in Engelse landschapsstijl werden parkachtig aangekleed met diverse soorten beplanting en plantsoenranden. Bij later ruimtegebrek zijn die plekken vaak ontmanteld om meer te kunnen begraven. Op de pragmatische begraafterreinen speelde beplanting amper een rol, alleen de terreinranden werd omzoomd met groen om beslotenheid te creëren. Vanaf de jaren twintig werd tuinarchitectuur belangrijker. Dat uit zich bijvoorbeeld in het gebruik van diverse boomsoorten te midden van de graven op wisselende plekken om speelse kijklijnen te creëren. Omlijning van het totaalterrein bleef belangrijk.

Situering graven. De negentiende-eeuwse situering van graven kenmerkt zich door efficiënt gebruik van ruimte: grote velden, graf aan graf in strakke rijen. Rond 1900 worden de velden vaak al wat minder omvangrijk opgezet. Vanaf ongeveer 1950 werd het minder gepast gevonden om over graven heen te lopen en werden uitbreidingen van gemeentelijke begraafplaatsen royaler opgezet; ieder graf werd toegankelijk vanaf een pad. In tegenstelling tot dorpskerkhoven, katholieke en joodse begraafplaatsen zit er weinig lijn in de oriëntatie van graven. In sommige gevallen is die overwegend richting het oosten, maar meestal werd dat idee losgelaten en is de richting van de graven afhankelijk van de padenstructuur.

Sociaaleconomisch. Lange tijd bestond behoefte aan onderscheid tussen rangen en standen. Vaak bestonden er vijf klassen. Bij de ingang was de eerste en duurste klasse waar rijken en voornamen lagen begraven onder pompeuze grafmonumenten. Helemaal achteraan was de vierde en vijfde klasse met bescheiden graven, vaak nog geflankeerd door grasvlakten omdat armen geen steen konden betalen. Op oude terreinen zie je dit soms nog terug. Dit klassensysteem werd tot 1955 gehandhaafd. Daarna werden alle doden als gelijk beschouwd en ontstond de tegenwoordig nog steeds gangbare vermenging van grafmonumenten.

Landschappelijke inpassing. Bijna altijd wordt de toegang tot dit type begraafplaats gevormd door een smeedijzeren hekwerk. Meestal is het terrein van de omgeving afgescheiden door een gracht. Omdat gemeentelijke begraafplaatsen buiten de kom aangelegd dienen te worden, liggen de meeste aan de rand van kernen. Echter, vooral in steden zijn veel oude gemeentelijke begraafplaatsen inmiddels ingesloten door latere bebouwing. Wegens gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden werden sommige gesloten en werd elders een nieuwe gemeentelijke begraafplaats aangelegd.

13

Privébegraafplaatsen

13.1 Geschiedenis

Toen eind achttiende eeuw in steden de tendens ontstond om niet langer in de stad te begraven, werden de eerste buitenbegraafplaatsen aangelegd. Een enkele persoon ging over tot het stichten van een privébegraafplaats. Begin negentiende eeuw werden er meer dodenakkers van dit type aangelegd. Aanleiding hiervan was het verbod op begraven in kerken tussen 1810 en 1813 en opnieuw in 1829. Adel, grootgrondbezitters en rijke boeren raakten hun grafkelders kwijt. Omdat zij zozeer aan hun grafkeldercultuur waren gehecht, stichtten zij als alternatief op eigen terrein een privébegraafplaats.

In de negentiende eeuw werden privébegraafplaatsen uitsluitend gesticht door voor-
aanstaande families. Die bezaten doorgaans voldoende grond voor de aanleg van een
privébegraafplaats, bijvoorbeeld in een hoekje van hun landgoed. Lang niet iedere rijke
grondeigenaar ging hiertoe over. In Noord-Nederland waren er niet meer dan zo'n twintig.
De onder- en middenlaag van de samenleving beschikten uiteraard niet over de middelen
om een eigen begraafterrein te faciliteren, maar die hechtten ook minder belang aan de
plek waar ze werden begraven.

Ook in de twintigste eeuw zijn privébegraafplaatsen aangelegd. Tegenwoordig is het
nog steeds mogelijk om op eigen terrein een dodenakker te stichten, al gebeurt het in
Noord-Nederland gemiddeld slechts eens in het decennium. De gemeente bepaalt dan
of er aanzienlijke afstand is tot bewoning en burens, zich geen problemen met grondwater
voordoet en het eigendomsrecht gewaarborgd blijft binnen de familie of een stichting. Een
privébegraafplaats is niet altijd openbaar toegankelijk en soms is het bestaan zelfs publiek

geheim. Andere benamingen zijn familiebegraafplaats of particuliere begraafplaats. Die laatste term is wat verwarrend omdat gemeentelijke begraafplaatsen soms eigendom zijn van een stichting en dus juridisch gezien ook particulier zijn.

13.2 Aantallen en spreiding in het noorden

Vanwege het minder publieke karakter is niet bekend hoeveel privébegraafplaatsen er zijn in Nederland. Volgens funerair deskundige Leon Bok zijn het er 262, waarvan enkele tientallen in het noorden. Deze zijn voornamelijk aangelegd in de negentiende eeuw en in mindere mate in de twintigste. Het aantal graven op een privébegraafplaats is heel beperkt; meestal gaat het om één persoon, echtpaar of gezin. Enkele zijn groter, maar meer dan tien zerken is al opvallend groot.

13.3 Typerende elementen

Gebouwen. Er zijn zelden gebouwen aanwezig op dit type begraafplaats. In een uitzonderlijk geval staat er een mausoleum.

Padenstructuur. De meeste privébegraafplaatsen uit de negentiende eeuw voldoen aan het toenmalige ideaalbeeld van een royaal opgezet parkachtig terreintje. Daarop is vaak

duidelijk een wandelpad zichtbaar. Tegen 1900 komt begraven in de wilde natuur op. Een pad is dan meestal afwezig.

Bepplanting. Bij de parkachtige negentiende-eeuwse privé-begraafplaatsen is sprake van veel beplanting. Er werden rijkelijk bomen en planten aangeplant om grandeur uit te stralen. Liefst liet men het terrein omzomen met niet al te alledaagse boomsoorten (linden, beuken, eiken). Ook treurwilgen waren in de mode vanwege de symboliek. Het geheel hoorde goed onderhouden te worden. Dit veranderde toen het ideaalbeeld van de wilde natuur opkwam. Voortaan geen piekfijn onderhouden terrein meer, maar lokaal voorkomend natuurgroen.

Situering graven. Wanneer er meerdere grafstenen op het terrein aanwezig zijn, is doorgaans sprake van uniformiteit door dezelfde steensoort of afmetingen te hanteren. Het grafmonument is niet zelden verfijnder dan wat men doorgaans aantreft op andere begraafplaatsen. Meestal liggen de graven naast elkaar of zijn de familieleden bijgezet in een mausoleum. Soms echter is dit niet het geval en liggen de graven uit elkaar. Omdat bij privé-begraafplaatsen bijna uitsluitend sprake is van een familieverband, komt op de grafmonumenten vaak dezelfde achternaam voor.

Sociaaleconomisch. Privébegraafplaatsen werden aangelegd door de elite. Met de oprichting van zo'n terrein wilden zij bewust afwijken van het gangbare. Vaak is er sprake van grandeur en is een privé-begraafplaats een statussymbool waarmee men zich sociaal en cultureel wilde onderscheiden.

Landschappelijke inpassing. Dit type begraafplaats is in omvang relatief klein, maar kent wel de grootste oppervlakte per graf. Het terrein is vaak vierkant of rechthoekig. Vanwege de grondwaterstand werd het terrein kunstmatig opgehoogd of aangelegd op een hoger punt in het natuurlijke landschap. De toegang tot de privé-begraafplaats wordt bijna altijd gevormd door een groot hek of fraaie poort. Het terrein wordt meestal omzoomd door dichte begroeiing.

14

Katholieke begraafplaatsen

14.1 Geschiedenis

In feite waren alle begraafplaatsen in Noord-Nederland tot het einde van de zestiende eeuw gewijde katholieke dodenakkers. Maar toen kwam de overgang van het katholieke naar het protestantse geloof tijdens de Opstand. Niet alleen werden alle kerken overgenomen door de protestanten, maar ook de ernaast gelegen kerkhoven. Een minderheid van de bevolking bleef evenwel katholiek. In het noorden ging het om zo'n tien procent van de bevolking. Deze katholieken werden getolereerd maar hadden verder weinig rechten. Ze moesten genoegen nemen met het protestantse monopolie op begraafplaatsen en werden begraven op het in hun ogen ontwijde protestantse kerkhof, vaak nadat een priester wat gewijde aarde op de kist had gestrooid.

Religieuze beperkingen verdwenen in de Franse tijd, beleid dat werd herbevestigd door koning Willem I. Voortaan was de burgerlijke overheid belast met begraafplaatsen en kreeg iedere erkende geloofsrichting het recht op het op eigen kosten aanleggen van een begraafplaats, of van een eigen deel op een bestaande begraafplaats. Toch was het verlangen onder katholieken naar een eigen begraafplaats niet zo groot. In het noorden werden slechts enkele katholieke kerkhofjes gesticht.

Na de officiële gelijkberechtiging van godsdienst in de grondwet van 1848 en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, kwam een katholieke emancipatiebeweging op gang. Katholieke burgers zagen steeds vaker de noodzaak om een eigen begraafplaats te stichten en waren bereid om daarvoor financiële offers te brengen. Bijna alle katholieke begraafplaatsen zijn aangelegd tussen 1850 en 1950. Vanwege de genoemde roomse

oorsprong van de meeste oude dorpskerkhoven, zou het eigenlijk juist zijn om te spreken over neo-katholieke begraafplaatsen.

14.2 Aantallen en spreiding in het noorden

Het voorkomen van een katholieke begraafplaats in een Noord-Nederlandse nederzetting hangt af van het bestaan van een katholieke gemeenschap in de regio. In sommige streken waren die amper aanwezig, terwijl roomsen op andere plekken juist bovengemiddeld vertegenwoordigd waren. Friesland telt ruim twintig katholieke begraafplaatsen, terwijl Drenthe en Groningen er tussen de tien en vijftien tellen. De meesten zijn niet al te groot, althans kleiner dan de plaatselijke algemene begraafplaats. Daarnaast treft men enkele katholieke begraafveldjes aan op een afgescheiden deel van een andere type dodenakker.

14.3 Typerende elementen

Gebouwen. Op een katholieke begraafplaats hoort een calvarieberg en/of kapel te staan. Een calvarieberg, vrij vertaald een schedelberg, is een beeldengroep van de kruisiging van Jezus op een heuveltje. Op de grotere en rijkere begraafplaatsen is de calvarieberg vaak afwezig en staat op die plek een kapel, die dan de functie heeft van gebedshuis. Deze bouwsels vormen het focuspunt van het terrein en zijn gesitueerd op de kruising van paden aan het eind van de hoofdas.

Padenstructuur. Het uitgangsprincipe is meestal een langwerpige of rechthoekige terrein, waarop twee paden samen een kruispatroon vormen. Het kruis heeft een sterke symbolische waarde voor katholieken, waarmee de relatie tussen God, Jezus en de gelovige wordt benadrukt. Ook in traditionele architectuur van kerken komt deze kruisvorm terug. Door gebruik van deze padenstructuur wordt het terrein in vier (hoofd)vakken verdeeld. Er kunnen van origine meerdere paden zijn, maar dan gaat het om beduidend smallere zijpaden.

Door latere wijzigingen of uitbreiding kan de oorspronkelijke padenstructuur aangetast zijn. Over het algemeen zijn de paden semiverhard met grind, zand of zwarte grond.

Bepanting. Over het algemeen is de beplanting op een katholieke begraafplaats sober van aard. Er komt weinig plantmateriaal voor, zeker niet op het begraafterrein zelf, want dat diende rustig en overzichtelijk te zijn. Het groen komt vooral van het gras of van de bomen en struiken die het terrein omzomen. Grotere begraafplaatsen kennen soms enige beplanting langs de hoofdpaden, maar het zicht op de centrale kapel of calvarieberg mag niet belemmerd worden.

Situering graven. Katholieke grafmonumenten zijn vaak uitbundiger dan protestantse. Verticaliteit is belangrijk, vooral bij oudere graven. Dat kan zich uiten in hoge kruisvormen, maar ook in verhoogd liggende zerken die een soort tombevorm aannemen. In de details komt afwisseling in materiaal voor, zoals een christuskopje of kruis van gietijzer of marmer. Toch zijn katholieke begraafplaatsen in Noord-Nederland iets behoudender vergeleken met hun equivalenten in Zuid-Nederland. Ook de graven op dit type dodenakker zijn georiënteerd op het oosten. De graven liggen meestal graf aan graf achter elkaar binnen een veld.

Sociaal-economisch. Het bestaan van een centraal focuspunt maakt gradatie mogelijk. Een katholieke begraafplaats kent dan ook een klassensysteem. Graven van katholieke geestelijken liggen nabij de kapel of calvarieberg, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen mannelijke en vrouwelijke religieuzen. Ver daarvan afgelegen is meestal een apart kinderhoekje, oorspronkelijk voor ongedoopte kinderen, maar nu vaak voor kinderen tot een jaar of twaalf, te herkennen aan de miniatuurstenen en het kleinere grafoppervlak. Soms is er ook een ongewijd vak voor katholieken die zich buiten de gemeenschap van de kerk hadden geplaatst. Daartussen bevindt zich het gros van de graven met sterke scheiding tussen arm en rijk, vaak per grafveld in wel vier of vijf klassen. Ondanks dat dit klassenstelsel in de jaren vijftig werd afgeschaft, zijn de sporen ervan nog zichtbaar, bijvoorbeeld door de groepering van oude graven met grote grafmonumenten.

Landschappelijke inpassing. Een belangrijk onderscheid ten opzichte van de omgeving is dat het katholieke begraafterrein gewijde aarde vormt. Dit betekent dat het door een pastoor of priester is gezegend. Aangezien de meeste katholieke begraafplaatsen na 1850 zijn aangelegd, ligt dit type dodenakker wat verder van de oorspronkelijke nederzetting-kern af. De katholieke kerken die in dezelfde periode zijn gebouwd, liggen doorgaans niet ver van de begraafplaats vandaan, zodat de uitvaartmis op loopafstand kon plaatsvinden. In een enkel geval ligt de begraafplaats naast de kerk.

15

Het herkennen van het bijzondere

Nadat aan de hand van de typologie het type begraafplaats is vastgesteld, resteert het leren herkennen van de bijzondere elementen. Met andere woorden: wat is uniek of kom je niet zo snel tegen op een andere begraafplaats? Om daar achter te komen is hieronder een aantal vragen geformuleerd die bedoeld zijn als handvatten bij het zoeken naar dit bijzondere op een begraafplaats. De vragen zijn toepasbaar op alle vijf voorkomende typen en geordend volgens de volgende methode: kijken, lezen en onderzoeken.

15.1 Kijken

Vragen met betrekking tot het fysieke beeld:

- Zijn er gedeelten waar bepaalde grafmonumenten overheersen?

Het kan gaan om een rij met grafmonumenten van hetzelfde materiaal en dezelfde vorm en uitvoering. Maar het kan ook gaan om een compleet vak met overwegend oude grafmonumenten, liggende grafmonumenten of juist hoge stèles. Meestal zijn zulke formaties niet door louter toeval ontstaan maar zijn ze het gevolg van traditie of beleid. Dergelijke ensembles onderscheiden zich voor het oog duidelijk van het omliggende deel van de begraafplaats. Hun aanblik wordt meestal mooi en rustig gevonden.

- Vallen er in het algemene beeld nog enkele uitzonderlijke grafstenen op?

Denk hierbij aan een opvallende vorm of afmeting, afwijkend materiaal of een opschrift dat uitzonderlijk kort of juist lang is. Deze grafmonumenten hebben vaak monumentale waarde vanwege hun zeldzaamheid.

15.2 Lezen

Vragen met betrekking tot informatie op de grafmonumenten:

- Staan er in één rij meerdere grafmonumenten van hetzelfde type met dezelfde (achter) naam?

Begraven in de nabijheid van familie is een groot goed. Families met geld kochten daarom vaak de rechten op een rij graven zodat ze verzekerd waren van ruimte en nabijheid van hun familieleden. Een groepering van een aantal grafstenen van familie representeert die traditie en daarmee een verhaal dat het behouden waard kan zijn. Zo'n situatie is te herkennen aan een achternaam die op een aantal dichtbij elkaar staande steeds terugkeert. Soms kan een terugkerende voornaam ook een aanwijzing zijn voor familiebanden langs vrouwelijke lijn. Genealogisch onderzoek kan aannames hieromtrent bevestigen.

- Zijn er overeenkomstige sterfdata te vinden op grafstenen naast elkaar?

Hierbij kan worden gedacht aan overeenkomstige sterfdata van twee of meer personen op hetzelfde grafmonument of op het nevenstaande graf. Zo'n situatie wijst vaak op een gebeurtenis zoals een ongeluk of een ramp, waarachter vaak een uniek en tragisch verhaal schuilgaat.

- Zijn er grafmonumenten aanwezig van voor 1850?

Grafmonumenten van voor 1850 zijn over het algemeen vrij zeldzaam en om cultuurhistorische redenen het behouden waard. Het kan voorkomen dat een steen een sterfjaar voor 1850 vermeldt, maar toch van latere makelij is omdat er een nieuw monument is geplaatst. De afwerking en kwaliteit van de steen kunnen helpen oorspronkelijke van niet-oorspronkelijke grafmonumenten te onderscheiden.

15.3 Onderzoeken

Voorafgaande inventarisatie waarmee ter plekke gericht gezocht wordt:

- Welke bijzonderheden met fatale afloop hebben zich in de omgeving voorgedaan?

Een begraafplaats is een afspiegeling van het verleden van de lokale samenleving. Grafmonumenten getuigen soms van ingrijpende gebeurtenissen, zoals een pandemie, een ongeluk, een ramp, een moord en oorlogshandelingen. Inventariseer daarom vooraf welke bijzonderheden met fatale afloop zich in de omgeving hebben voorgedaan en kijk vervol-

gens of de sporen daarvan (data, maar ook tekstuele verwijzingen) zijn terug te vinden op de begraafplaats. Dat kan met hulp van publicaties over lokale geschiedenis, een historische vereniging of Wikipedia.

- Liggen er lokaal, regionaal of landelijk bekende mensen begraven?

Het behoud van graven van bijzondere personen kan de begraafplaats extra elan verschaffen. Een vlotte methode om deze personen te achterhalen is door een lijst te maken van personen naar wie ter plaatse straten en gebouwen vernoemd zijn. Op Wikipedia zoeken op de plaatsnaam is eveneens een manier om bekende personen te achterhalen. Vervolgens kun je op de begraafplaats gericht zoeken naar deze namen. Wanneer de plaats bovenregionaal bekende personen heeft voortgebracht, kan het ook lonen om via genealogische sites op zoek te gaan naar de namen van directe familieleden, om te controleren of bijvoorbeeld diens ouders er zijn begraven. Een minutieuze methode is om alle namen van begravenen te achterhalen en later te verifiëren in een zoekmachine op internet of op jaar van overlijden te zoeken in de online krantendatabank Delpher (necrologie of genoemde functies in overlijdensadvertenties).

- Welke archiefstukken en andere documenten zijn er te vinden over deze begraafplaats?

In het archief van de (eigenaar van de) begraafplaats zij gegevens te vinden over de graven en over wie er begraven liggen. Soms zijn ook foto's, luchtfoto's, kaarten, tekeningen en plattegronden bewaard gebleven. Ze kunnen helpen de geschiedenis van de begraafplaats in al zijn aspecten te reconstrueren.

Systematisch vervolgonderzoek is mogelijk met behulp van hoofdstukken uit de handleiding voor onderzoek:

Vraag over het 'bijzondere'	Verwijzing hoofdstuk onderzoekshandleiding	
Zijn er gedeelten waar een bepaald type grafmonument overheerst?	2.3.4	Typering en ontwikkeling grafvelden
Vallen er in het algemene beeld nog enkele uitzonderlijke grafstenen op?	4 5	Materiaal, vormgeving en stijl van grafmonumenten Tekst op een graf
Staan er naast of bij elkaar grafmonumenten van hetzelfde type met telkens dezelfde (achter)naam?	5.1 6.1	Wie, waar en wanneer Genealogisch onderzoek
Zijn er overeenkomstige sterfdata te vinden op grafstenen naast elkaar?	2.3.2 8.2	Paden De begraafplaats als wandel- of stiltegebied
Zijn er grafmonumenten aanwezig van voor 1850?	4.01 5.1	Ouderdom Wie, waar en wanneer
Welke bijzonderheden met fatale afloop hebben zich in de omgeving voorgedaan?	4.0.5 6.3	Oorlogsgraven Overlijden
Liggen hier mensen begraven met enige bekendheid?	6	De overleden persoon: wie was hij of zij?
Welke oude stukken zijn er te vinden over deze begraafplaats?	2	Stijl en inrichting

15.4 Bibliografie

- Attema 2001: Y. Attema, L. Bok en J. Smals, *De Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden - Roodbaards laatste rustplaats*. Leeuwarden (2001).
- Bronckhorst 2014: Gemeente Bronckhorst, *Begraven in het verleden - cultuurhistorisch onderzoek historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst*. Nijmegen (2014).
- Cappers 2012: W. Cappers, *Aan deze zijde van de dood - Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010*. Arnhem (2012).
- Dijkstra 2014: L. Dijkstra, *De begraafplaats leeft - Een onderzoek naar de historisch-landschappelijke ontwikkeling, ruimtelijke inrichting en cultuurhistorische betekenis van begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer tussen 1900 en heden*. Groningen (2014).
- Drint 2008: A. Drint, *Joodse begraafplaatsen in het Groninger land*, in: *Groninger kerken* (jaargang 25, nr. 4). Groningen (2008).
- Kok 1970: H.L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*. Utrecht (1970).
- Letting 2009: H. Letting en R. Mulder, *Klein en groot zijn daar gelijk - De Joodse begraafplaatsen in de provincie Groningen*. Bedum (2009).
- Misjopog 1990: Kring voor Joodse genealogie, *Verenigingsblad Misjopog - Themanummer Joodse Begraafplaatsen in Nederland* (jaargang 3, nr. 4, oktober 1990).
- Van Raak 1995: C. van Raak, *Dodenakkers - Kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland*. Amsterdam (1995).
- Sorgedrag 1993: B. Sorgedrag en R. Spruit. *Landschappen van de dood*. Den Haag (1993).
- Spruit 1986: *De dood onder Ogen - Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw*. Houten (1986).
- Stokroos 2015: *Graven in het landschap - vormgeving en inrichting van begraafplaatsen in Nederland in het Interbellum*. Groningen (2015).
- Van der Zeijden 1994: A. van der Zeijden, *Begraven in gewijde aarde: De katholieke begraafplaats buiten de Wittevrouwenpoort*, in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1994*. Utrecht (1994).

Websites

Dodenakkers - www.dodenakkers.nl

Bronnen voor gebruikte afbeeldingen (wat hiermee te doen?)

https://www.tripadvisor.nl/LocationPhotoDirectLink-g188563-d7383746-i142960429-Oude_Stadsbegraafplaats-Leeuwarden_Friesland_Province.html + google maps luchtfoto

Eigen fotos Theo Delfstra, Joodse begraafplaats Gorredijk.

<https://www.flickr.com/photos/siebeswart/46384944101/>

<https://www.ensie.nl/funerair-lexicon/kerkhof>

<https://laatmijmaarlopendotcom.wordpress.com/tag/rigterink/>

<https://www.statenstinzen.nl/staten-en-stinzen/martenastate/>

